

O UNUTRAŠNJEM UREĐENJU SAMOSTANSKIH CRKAVA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

I g o r F i s k o v i ć

UDK 726 (497.5-3 Dalmacija)“14/15”

726 (497.5-2 Istra) “14/15”

Izvorni znanstveni rad

Igor Fisković

Filozofski fakultet u Zagrebu

S osvrtnom na dosadašnja stajališta o tzv. “propovjedničkim” crkvama u Istri i Dalmaciji otkrivaju se drugačiji putovi njihova sagledavanja. Osobito u pogledu unutrašnjeg uređenja vrednuje se elemenat pregrade lađa, osvjetljen arhivskim navodima i pregledom brojnih spomenika na terenu. Uz tumačenje njegova smisla i morfologije razrađuju mu se tragovi u crkvama franjevac i dominikanaca, te razvija problematika najznačajnijih primjera i višestrukih dokaza o njima. Osim što se raskriva raznolikost rješenja i pojedinosti koje na to upućuju, nastoji se dokazati širi kontekst uspostave pregrada od funkcionalnih do estetskih i ikonoloških pitanja, zaključno s tezom o zamjeni naziva arhitekture u kojoj se javlja kako je navedeno i u naslovu.

Brojnost radova i rasprava o crkvama vezanima uz samostane na istočnoj obali Jadrana potvrdila je njihove spomeničke vrijednosti te su neke u tom smislu dobile i monografske prikaze s razradom mnogih podataka i nezaobilaznih spoznaja.¹ Stoga se može smatrati da se većini pojasnila povijest, a uz tumačenje morfoloških i stilskih osobina dokazala pripadnost tipskim skupinama prema sadržajnim danostima kao i dobu ili mjestu nastajanja. Međutim je u svemu očito zanemaren važni činitelj unutrašnjosti tih crkava,² ujedno izostavljan problem pregrađivanja glavnog prostora, što u kasnom srednjem vijeku bijaše učestala ako ne i redovita pojava.

¹ U ovome osvrtu razmatram spomenike s priobalja, iako nema sumnje da sličnih ili suglasnih bijaše i u ostalim krajevima Hrvatske, što iziskiva posebno istraživanje. One sagledane ne opisujem pojedinačno u nekome redu s obuhvatnijom analizom, nego iznosim osnovnu problematiku pri čitanju spomenika, koliko ju se dalo dokučiti u komparativnom pregledu elemenata arhitekture o kojima se inače manje brinulo.

² Već u njihovom nazivlju nameću se gotovi odgovori u nas neutanačenih pitanja. Iako pretpostavljam da naziv “samostanska” odaje tek smještaj crkve u sklopu samostana, rabim

Mimo arhitektonsko-plastičkog isticanja oltara kao posvećenog mjesta u apsi-
di, naime, sa čvrstim se pregradama *korni dio*, predviđen za skupne radnje služ-
benika crkve, odvajao od prednjeg prepuštenog najmanje učinkovitim sudionicima
obreda. Ta se podjela, po svemu sudeći, ustalila od dolaska samostanskih redova
koji najzdušnije pronašahu stajališta papinske kurije, po kojima se liturgija (dos-
lovno: služba za Boga) prestaje shvaćati djelom svekolikog duhovnog zajedništva.
Uz temeljno podržavanje rimskog obreda oni se usredotočivahu vršenju Kristove
svećeničke službe, što je uz neprikosnoveno poštivanje euharistije značilo
uvažavanje prilično drugih činova za produblјivanje vjerskog života.³ Zapravo je
uzdizana "liturgija klera" s osiguravanjem mjesta za pojedinačne i skupne molitve
svećenika-redovnika, za tihe mise i one zakladne koje se umnažahu zahtijevajući
odvijanje bez neposrednog doticaja s javnošću. Time se nadišlo puko omeđivanje
prezbiterija prema zamisli *septuma* ili *cancelluma* iz davnina (uglavnom niskih u
ime uzdržavanja zajedništva opslužitelja i pohoditelja iste *ecclesiae*) a u arhitekton-
skoj razradi novih cjelina zacrtalo zasebnu oblikovnu temu.⁴

Posebno je unutar crkvenih građevina nalik dvoranama, u kojima mnogo-
člano osoblje samostana iskazivaše jedinstvo s pukom, odjelјivanje posvećenih i
neposvećenih sadržaja određivalo osobitost rješenja. Umjesto niske ograde kora s
mjestima za čitanje evanđelja i propovjedno poučavanje puka isturenog pred oltar-
om višedijelnih bazilika,⁵ posezalo se pregrađivanju osnovnog prostora. Njegova
je strukturalna jednostavnost, ne poremećujući cjelovitost ukupne konstrukcije,
zapravo i uvjetovala povisoku poprečnu pregradu protegnutu između bočnih zido-
va. S obzirom na to da se nije otklanjao smisao apside kao obrednog žarišta u
začelju građevine, preostali je prostor svrhom same namjene fizički razdvojen oko
polovice lađe. U stupnjevanju liturgije predoltarnom se odjeljenju zbog udovolја-
vanja molitvenim i drugim okupljanjima ministerijalnog svećenstva pridavala
nemala važnost, te je pomnije uređivan. Uz to je sama pregrada bivala nosačem

ga uvjetno u svrhu odvajanja od crkava pod upravom ili nadzorom biskupija, radije negoli
možda ispravniji naziv "redovnička", opet s razlogom polazišnih određenja ovoga teksta.
Naime, iako se govori poglavito o pregradama u crkvama franjevacā i dominikanaca,
posve je jasno da su donekle njima bar u zamisli podudarne postojale i u stolnim pa čak i
župnim, kako u gradovima tako i vangradskim predjelima, udovolјavajući ne samo potre-
bama svećeničkih zborova iz zajednica zatvorenog, odnosno samostanskog tipa. Prema
tome, ne kanim ih predočavati posljedicom isključivo i strogo redovničkog načina života,
nego im samo ustvrditi najčešća javljanja u samostanskim crkvama, u nas redovito jedno-
brodnima i uz nastajanje unutar kasnosrednjovjekovnog doba podložnima srodnim
rješenjima. Svejedno ne treba zaboraviti da su slični uređaji rasprostranjeni zahvalјujući
arhitekturi benediktinaca s najhermetičnijim obrednim navadama, a da u kasnijim inači-
cama prate i male gradnje patricijskih zadužbina, pa se tema pregrada izvlači iz ustroja
same liturgije a ne odnosa vanjskih sudionika pri uređenju svetišta.

³ O svemu tome opširnije kod A. A d a m , Uvod u katoličku liturgiju. Zadar 1993.

⁴ Prema tome se jasno razlikuje od *cancella* ili *septuma* lučenih iz *scuola cantorum* (s odva-
janjem *cantoria*), kako točno objašnjava Oxford Companion to Arte & Architecture.
London 1982. - slijedom pojmovnika.

⁵ Nama je važnije da je u srednjem vijeku poznaju i pronose benediktinci - usp.: A.
E r l a n d e - B r a n d e b u r g , L'eglise gregorienne, te T. C r e i s s e n , Les clotures de
choeur des eglises d'Italie a l'epoque romane : etat de la question et perspectives - oba
rada sa šire navedenom literaturom u Hortus Artium Medievalium 5/1999.

kako pjevališta tako orgulja, zgodimice i propovjedaonice, uspostavljajući *uzdignuti hodnik* ili *galeriju* na zidanoj membrani, odnosno *podij poput balkona* na čvrstoj podgradnji.⁶

No kako se običaji bogoštovlja ili crkvenog naučavanja s vremenom mijenjahu, tako se osiguranja neophodne nesmetanosti korskih službi uklanjahu iz lađa poradi sagledivosti samih oltara, pa se i pregrade lako zaboravilo. Štoviše, u povijesnoumjetničkim ogledima se nastojalo istaknuti vezu svećenika i naroda, po načelima pastoralne faze novodobnog liturgijskog pokreta čak i u prošlosti izlučiti nakana “djelatnog sudjelovanja vjernika u svetim otajstvima i u javnoj i svečanoj molitvi Crkve”.⁷ Tako se analitičari spomenika slijedom pomalo romantičnih stajališta na snazi od doba katoličke restauracije povadahu za tezama o prostornoj čistoći golemih lađa, preglednosti velikih odjeljenja obvezatno tako zasnovanih u ime osiguravanja masovne nazočnosti slušatelja propovijedi.

Iz tih pomodnih povezivanja novih htijenja sa starima rodio se i naziv “propovjedničke crkve”,⁸ posve upitne opravdanosti, dok drugi jezici ne barataju njime ni u kojem stilskom poglavlju zapadnoeuropske arhitekture. Bez potanjih teorijskih naputaka u nas je pak postao označavajući za danas zatečene jednobrodne crkve-dvorane, podijeljene samo na prezbiterij-svetište, zasebne konstruktivne i dekorativne obrade, te pred njim pružene znatno veće pravokutne lađe pod otvorenim drvenim krovom svedene na šturu arhitektoniku razgoljenih i krajnje racionalno perforiranih zidova oplata.⁹ U skromnosti novodobnih promišljanja tih zdanja nadasve se naglašavalo ulogu propovjedaonice, navodno važne poput samih oltara kao žarišnih mjesta službe Božje, a zanemarivalo različite dokaze o nazočnosti kornih ograda, u stvari crkvenih pregrada višestruke namjene. Nekoliko pak poznatih njihovih primjera, uz odličnije radene propovjedaonice gradskih katedrala, nužno pobija takva shvaćanja ili u najmanju ruku izaziva nedoumice oko teza o prostornoj cjelovitosti lađa samostanskih crkava,¹⁰ te problem zahtjeva preispitivanja.

⁶ U tom smislu bit će najispravniji izraz *pulpitum* (različito od *pulpit* koji je propovjedaonica, sadržajno drugačija opet od *ambona*) što se nalazi i u našim arhivima, prema nav. dj. bilj. 4. = *Choir screen*, dopunjavan s drugim elementima.

⁷ Prema vatikanskim dokumentima s početka XX. st., u posljednje vrijeme gotovo da su ta stanovišta prevladala bez praćenja povijesnih procesa, odnosno uvažavanja stanja duha i prakse vjerskog života iz srednjeg vijeka. Uz nijekanje postojanja pregrada, a s isticanjem značenja propovijedi i propovjedaonice tako se čak zaprijetilo kodifikacijom određenih krivotvorina u predstavljanju obrednih prostora i arhitekture o kojoj ovdje govorimo.

⁸ Rekao bih da se radi o površnom prijevodu “crkve propovjedničkih redova”- Bettelordenskirchen, Churches of the mendicant orders, Chiese degli ordini predicanti, itd. Usp. Lexicon des Mittelalters - I / 1980. 2093-2094. i dr.- u nepostojeće “propovjedničke crkve”, što podrazumijeva prilično dvojbeno tipsko određenje.

⁹ Premda je i to u našoj znanosti nepojašnjeno, nema sumnje da su uski i visoki, oštrolučno završeni prozori raspoređeni sami na bočnim stijenkama oprimjerili načela stila i poetiku gotičkog graditeljstva. Značajno je, naime, kako oni u crkvama-dvoranama nadomještaju sustav starijih bazilika s arkadama i prozorima nad njima ili na dublje uvučenim perimetralnim zidovima, te kao jedini izvori svjetla izravno unašanog u jedinstveni veliki prostor trijezno artikulirane geometrije i ritmike, obistinjuju estetske ideale kasnog srednjovjekovlja - vidi dalje uz. bilj. 79-80.

¹⁰ Nesumnjivo su u doba duhovnih kriza tzv. prosjački redovi osvajali stanovništvo najizravnije pridonoseći jačanju same vjere posredstvom “prenošenja riječi Božje”.

Svakako, iz arhivskih zapisa i pregleda spomenika nije teško ustvrditi pojave poprečnog *podija* ili *mosta* (prema latinskom nazivlju) kao zanemarenog arhitektonsko-plastičkog čimbenika unutrašnjosti obrednih zdanja. Namijenjen prvo razdvajanju, a onda i povezivanju svjetovnog pučanstva sa sudionicima liturgije iz samih samostana,¹¹ bijaše u nas tek mjestimično spomenut, a nigdje potpunije razjašnjen iako je na raspolaganju bilo zanimljive građe. Svraćanju na fenomen, pak, pridonijeli su nalazi pojedinih starih nacрта uz povezivanje s poznatim zapisima o radu uglednih umjetnika, te sam očitavanja tog niza predložio na dva skupa,¹² ujedno predočio na poslijediplomskom studiju matičnog mi fakulteta, tako da lakše pristupam i sastavljanju teksta koji sam dužio pred kolegama.

Radi se, dakle, o monumentalnim pregradama jednobrodnih crkava radenima na razne načine sa svrhom razdvajanja prostora predviđenog za svećenike-samostance od onoga za obične vjernike. Budući da se pritom u prvom redu omeđivalo prostor šire uzetih liturgijskih službi, nužno je naglasiti da nije riječ o niskim oltarnim ogradama koje pripadahu tradicionalnim uređajima tlocrtno složenijih crkava, još od ranokršćanskih bazilika.¹³ Za razliku od njih, tvorevini o kojoj govorimo je svojstveno da se ne dotiče prezbiterija, nego izdvojeno od njega rastrta poprečno između bočnih zidova visinom utječe na ukupni prostorno-funkcionalni ustroj lađa u kojima uspostavlja dva namjenski različita dijela. Istočni je predodređen aktivnom obraćanju kako Oltaru tako Nebu, zapadni prepušten

Međutim se toga s propovjedaonica na rubu prezbiterija pred oltarom nisu lišavali ni opslužitelji drugih crkava koje ne bijahu u sastavu samostana. Zato podsjećajući na umjetnički kudikamo prestižnije od romaničkog doba radene propovjedaonice, nema posebnih razloga propovjedničkim zvatim isključivo crkve namijenjene redovnicima, pogotovo ako je poremećena izvorna njihova oblikovna formula. S druge je strane bitna opaska da nisu ni svi samostani tzv. propovjedničkih redova nastajali samo zbog ispunjenja uloge širenja Božje riječi među pučanstvom. Osim što kod nekih presudna bijaše zasebna strategija u svezi sa zadovoljavanjem i političkih potreba (npr. u Konavlima ili Orebićima), poznat je slučaj Dakse gdje malobraćani traže smještaj *in loco quo multitudo populi non concurrat*. Ništa manje znakovito nije ni stanje na otočiću Šćedru, gdje se uz starokršćansku te u srednjem vijeku obnovljenu bogomolju najposlije 1480-ih godina smještaju dominikanci, pridržavajući se u zaletu svojeg osvajanja terena i pustinjačkih načela života.

¹¹ Općenito o tome: G. S e r v i e r e s, Les jubes - origine, architecture, decoration, demolition. Gazette des Beaux Arts - IV / 14. Paris 1918; F. B o u n d, Screens and Galleries in English Churches. London 1918; M. B. H a l l, The Italian Rood-screen: Some Implications for Liturgy and Function. Essays presented to P. Gilmore. Firenze 1978. - A. M o r e l l i, Per ornamento e servizio: Organi e sistematizzazioni architettoniche nelle chiese Toscane di Rinascimento. I Tatti Studies 7. Firenze 1997. 279 i d. - te uz prikaze sačuvanih nekih poznatijih vidi dalje.

¹² Nakon otvaranja rasprave u Motovunu 1998., predavanje pod istim naslovom održao sam na Danima Cvita Fiskovića - II: "Samostanska kultura južne Hrvatske u Orebićima", u rujnu iste godine, te na prvom semestru poslijediplomskih studija povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1999. godine.

¹³ Njima obiluje već kasnoantička baština Dalmacije - usp. Salona I, Sculpture architecturale. Collection de l'École française de Rome 194. Rome - Split 1994, te je slijedi predromanička - Ž. R a p a n i ć, Predromaničko doba u Dalmaciji. Split, 1987. 176., a drugo su ograde oltara gotičko-renesansnih svetišta, u arhivima spominjane pod nazivom *balaustis* i sl. na razdjelnici apside i lađe pretpostavljajući neposredno ispred nešto spušteno odjeljenje kora.

obredno pasivnom praćenju službe i primanju nauka vjere. Takvim odvajanjem u dubini lađe gotovo se uspostavljala "crkva unutar crkve", pod krovom istog zdanja podržavajući mističnu narav bogoslužja zapravo vraćala zamisao Hrama kao zatvorenog svetišta, u antici namijenjenog bavljenjima samih opslužitelja vjerskog obreda u koji svjetovnjaci nisu imali punog uvida ili izravnog pristupa. Tijekom kršćanskog srednjeg vijeka ograničena su im sudjelovanja zajamčena pomoću razdjelnice sakralnog prostora.

U cjelini zdanja o kojima govorimo nadasve se s pregradom ispunjavala uzajamnost ideje spasenjskog spuštanja duha s visina i uzlaza blaženoj vječnosti sa zemaljskog tla. Ključno je da službenici liturgije dio svoje uloge što se ne svodi isključivo na euharistijsku misu izvršavahu neposredno pred apsidom s kojom su idejno trajno skopčani,¹⁴ a laici ostadoše u svojevrsnom *predvorju* - *pronaosu* vezanom uz prednji ulaz kao glavni. I kao što su članovi posvećene zajednice bili posrednici prema dosizanju nebeskog sjaja putem misnog slavlja, tako su i unutar sakralne arhitekture imali svoje mjesto podalje od ulaza a blizu oltara, pa se na toj osnovi može dokučiti svrha ukupnog postrojenja pregrada s kojima se upotpunjavao sadržaj srednjovjekovne crkve kao Božje kuće.¹⁵ Naravno, one idealne održavane poglavito za čašćenja nebesnika, čemu se osigurava doličan prostor a ujedno jača dostojanstvo izvršitelja molitvi odvojenih od javnosti.¹⁶ S pregrade lađe, pak, oni su iz povišenih mjesta svojevrsne galerije obavljali djelovanja što nisu imala posvetni značaj, nego su s nakanom prožimanja članova i slojeva kršćanskog duha usmjerena vanjskim posjetiteljima koji su preko propovijedi primali poruke i poruke ili posredstvom glazbe utvrđivali svoje zajedništvo sa životom Crkve.

Zapisi o pregradama prilično su stari u primorskim gradovima,¹⁷ no ne bi se moglo reći da jamče formulu za istodobno uređenje svih obrednih građevina. Osobito su zamjetne u onima pripadajućim propovjedničkim ili prosjačkim redovima, iako nije provjerljivo postojahu li svugdje otpočetak, u prvotnoj njihovoj zamisli i izvornoj tipologiji. Dapače se čini da ih se većinu načinilo kasnije,¹⁸ ali nije razjašnjeno kakva ih je odluka s kojeg vrha uopće uvjetovala unutar mahom za regiju uzornih gotičkih građevina. Svakako, znajući da *fratres reformati* niču od zadnje četvrtine Trecenta unutar reda sv. Dominika kao i sv. Frane, treba računati

¹⁴ Riječ je, dakako, o obaveznim molitvenim okupljanjima u koru što su neminovno iziskivala odvajanje od publike, žive one javnosti koja je zalazila u srednjovjekovne crkve uz opasnost da njihovim prvim korisnicima, bogoslužju životno predanim skupinama i pojedincima, poremeti sabranost u vršenju osnovnih dužnosti.

¹⁵ Među ostalima usp. L. B o u y e r, *Architettura e liturgia*. Magnano 1994.- i radi ostalih bliskih nam teza.

¹⁶ O tome primjerne razrade kod : A. C a l o r e, *Il coro e il presbiterio della basilica del Santo: vicende storiche e artistiche nel sec. XV. Il Santo - rivista francescana di storia e dottrina d'arte* 1- 2/XXXVIII. Padova 1998; M. B. H a l l, *The Tramezzo in Santa Croce - Florence reconstructed. The Art Bulletin* LVI/1974. 324-341.

¹⁷ Prvi uočeni čini se onaj o dubrovačkoj katedrali, opremljen elementima koji poput Raspela postaju obvezatni, ali najvjerojatnije nabava orgulja i uspostava *locus organorum* - M. D e m o v i ć, dok. 159. - nije s njim u vezi.

¹⁸ U povodu toga sklon sam vjerovati u prvotno postojanje krhkih drvenih konstrukcija što se pričinjaju gotovo improvizacijama spram kamenarsko-kiparskim izvedbama s kojima je u čitavome primorju umjetnički poletno 15. stoljeće nametnulo svoja estetska shvaćanja, ujedno iskazujući moć društvenih zajednica i crkvenih tijela.

da uz postupni procvat samostana, jaki val osnivanja novih ide ukorak s kulturnim razvojem što je uzdizao ulogu redovnika tijekom grananja humanizma. S obzirom na osobitosti umjetničkog uređivanja njihovih svetišta, baš u pogledu visokih pregrada prostranih lađa kao naglašenijih plastičkih čimbenika u njima jednostavno zamišljenima i ostvarenima prije umnažanja bočnih oltara, poglavito su ta rješenja zanimljiva.

Prostorima samostanskih crkava našeg uzorja, dakle, otkrivaju se bitna načela oblikovanja uz poziv na obrasce iz srodnih izvan hrvatskih granica.¹⁹ U svrhu predočavanja problema najprije se osvrćem na posve jasne primjere, a tek u drugom planu na dosad pretežito neuočene, teže prepoznatljive iako brojne im pokazatelje, posebice ih nastojeći protumačiti na mjestima gdje su ih poništili poradi jačanja audio-vizualne komunikacije s pohoditeljima svetišta.²⁰ Najvjerojatnije su o njihovom teorijskom zasnivanju i praktičnom postavljanju postojale službene napute, ali im nisam uspio ući u trag jednako kao ni pretpostavljenim kasnijim propisima o uklanjanju. Utoliko to zajedno s podrobnijim ispitivanjem svakog srodnog spomenika i građevnih njegovih pojedinosti, naravno, ostaje predmetom daljnjih proučavanja s naglaskom na prvobitnim činiteljima, koji bi svojim tipskim ujednačivanjem ili bar ponavljanjem omogućili opsežnije zaključke. Upravo stoga ne kanim analitički prorađivati jednu po jednu među gradnjama na kojima sam uočio znake pripadanja razredu što se uspostavlja u potpunijem svjetlu, nego se zadovoljavam nabrojiti elemente koji pomažu čitanju rješenja njihovih unutrašnjih prostora pomoću nekoć itekako važnih pregrada s vrijednim funkcionalnim ili estetskim osobitostima.²¹ Sagledavam ih u međusobnim sponama, odmah naglašavajući da ne ishode iz jednoznačnog nekog stilskog posezanja, nego u zadanosti

¹⁹ Iako određenih naznaka postojanju pregrada znadem iz literature i autopsije spomenika naročito u prostoru Venecije, nisam uočio izrazitijih polazišta ni korisnih komparacija našima u jednobrodnom gotičko-renesansnim crkvama. Prepoznatljivo im nalikuju S. Servolo i S. Andrea (važan i zbog starije formule trolučnog pročelja), te S. Giustina u Monselice - H. D e l l w i n g, Die Kirchenbaukunst des späten Mittelalter in Venetien. Worms 1999. taf. 43, 151, 239. kao i S. Maria di Gradaro u Mantovi: A. M. R o m a n i n i, L'architettura gotica in Lombardia, Milano 1964, vol. I. pp. 155-156. - donedavno djelimice sačuvana poprečno kroz prostorije svih triju lađa. Općenito se zapaža da su tovrzne pregrade rijeđe uočljive na tlu Italije, gdje su preobrazbe crkvene arhitekture tijekom vremena nesumnjivo bile jače. No, u novim istraživanjima istorodne se podjele raskrivaju posredstvom pratećih činitelja na oplatama zida pa čak i stropovima ili svodovima, tako da im učestalost nije dvojbena. Usp. A. N o v a, I tramezzi in Lombardia fra XV. e XVI. sec. Il francescanismo in Lombardia. Milano 1983. pp. 196-215.

²⁰ Mogu pretpostaviti ali još ne izravnije i potvrditi da su o tome znatan poticaj dali ishodi velikog koncila u Tridentu. Iako trenutak njegova zaključivanja 1565. god. ne znači *terminus post quem non* za pregrade u dalmatinskim crkvama, zacijelo se tada stvarala klima koja će uroditi za njih kobnim posljedicama ma koliko da se, povijesno provjerljivo u više mahova, odluke crkvenih sabora u našim provincijama izvršavahu s velikim zadržkama.

²¹ Dok se o sistemu korištenja u svakom pojedinom tipu mogu stvarati zanimljivi zaključci, nenadoknadij je gubitak zadalo njihovo raznošenje pod pretpostavkom da nisu svi bili jednostavne konstrukcije iz lake drvene građe, nego plastički razrađeni u kamenu ne samo s elementima dekorativne arhitektonske plastike, već i poneke skulpture.

jedinstvenog sadržaja očituju preklapanja 15. i 16. stoljeća uz neizvjesnost starijih potvrda. Poglavitno se zadržavam, dakle, na predočivanju fenomena posredstvom onih iskaza koji najrazvidnije služe mijenjanju glavnine teza o ujednačenom shvaćanju prostora lađa i uređenju iznutra navodno pročišćenih samostanskih crkava.²²

*

Pregrade crkvenih lađa zasvjedočene su na tlu Dalmacije s četiri nejednako poznata primjera, pa im odmah sagledavamo odlike i stanje. Na prvome je mjestu jedina čitava unutar franjevačkog svetišta grada Hvara iz 1470. godine,²³ u svemu uzorna s propisanim ili uobičajenim instalacijama, konstruktivno naizgled netaknuta. Budući da je smatrana svojevrsnim izuzetkom, nije podrobnije sagledana iako je dobivala na važnosti otkrivanjem sukladnih, nikad suvislo povezanih u jednome nizu. Nije se to zgodilo ni kad je prema odavno objavljenim arhivskim zapisima utvrđena velika pregrada zadarske crkve Sv. Frane.²⁴ S obzirom na to da njoj nisu vidjeli traga, raspoznata je uglavnom kao analogija još stojećoj hvarskoj, ali je izostalo pokazivanje da se podudaraju po značenjima koje nose, dok nisu baš istovjetne ne samo zato što ne nastadoše u istom razdoblju.²⁵

²² Ne treba pri prosudbama zaboraviti purifikacije provodene od 19. stoljeća, posebice pri vraćanju u funkciju velikih svetišta koje je napoleonska okupacija bila podredila drugim sadržajima, vojnim magazinima i stambenim skloništima, nerijetko s radikalnim promjenama fizičkog stanja. Težnja za otklanjanjem tih neizbrisivih šteta već od doba austrijskih i talijanskih uprava vodila se i nedostatnim shvaćanjem prvotnih uređenja prostora, pa našem dobu predala niz iznutra "izbrijanih" objekata, što je sa svoje strane podgrađivala i pogrešno usmjerena edukacija stvarnih vlasnika crkava.

²³ Cjeloviti opis daje D. D o m a n č i ć, Franjevačke crkve i samostani Provincije Sv. Jeronima: Krapanj, Trogir, Split, Hvar. "Pod zaštitom sv. Jeronima" Dubrovnik 1999, str. 90. - ali uz zadržavanje na pojedinim umjetninama koje su joj ures, zaobilazi značaj ostvarenja. Očito potaknuta primjerom prve, oltarna ograda je i u bočnoj, naknadno građenoj lađi klesana u kamenu no svejedno važna za očitovanje opservantske strogosti vladanja u prostoru njihove crkve.

²⁴ I. P e t r i c i o l i, Juraj Dalmatinac i Zadar. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 3-6. Zagreb 1982. str. 187-169. s osvrtom na stariju literaturu o problemu i donesenim prijepisom dokumenata te nacrtom tlocrta na kojem pregradu bez ikakvih dokaza smješta preblizu oltaru, gdje zacijelo ne bi funkcionirala. Vodeći se stvarnim pokazateljima, poglavito bočnim ulazima prezbiteriju sa sjevera te na katu s juga samom podijumu pregrade, smještam je u sredini lađe što donekle potvrđuju i podne zakrivene grobnice - vidi bilj. 39-40. s tekstom na koji se odnose. U završnoj pak interpretaciji pisanog ugovora iz 1453. god. I. Petricioli je smatrao da termin "kuve" ili "kapele" označuje svodove od opeka i sedre koji su podij nosili, što ne bismo u cijelosti prihvatili onako kategorički kako on piše. Mislim, naime, da su *tres capellas sive cuvis* uistinu mogle biti i niše na pročelju velikog i urešenog balatoriuma, čineći okvir dvaju mogućih oltara te središnjih vrata. Tome sukladnu kompoziciju s donekle sličnim rješenjem poznajemo iz djela starog slikarstva kao i samostanske crkve sv. Mihovila na Otoku uz groblje Venecije, pa i u dubrovačkoj crkvi sv. Dominika, ako na novi način shvatimo Maravićeve arkadne niše - vidi dalje.

²⁵ Zahvaljujući svojim naručiteljima i tvorcima prva u Zadru, slijedom pisanih osvjedočenja, po tipologiji oplatnog dekora i kompoziciji plastičkog sustava ima šire značenje u razvoju elementa, a druga također uzorna u svakom pogledu ne samo osnovnom strukturom nego i potpunom likovnom doradom zaslužuje zavidno, nedovoljno istaknuto

Druge još srodnije u golemim crkvama dubrovačkih franjevaca i dominikanaca zabilježio je prilično vjerni tlocrt grada, nastao prije negoli je njegova povijesna jezgra stradala u potresu 1667. godine.²⁶ S obnovom koja je uslijedila u baroku posve su uklonjena i oba ta sastavka naglašeno velikih svetišta, te o njima bez igdje uočenog valjanog opisa ne bijaše živa spomena. Ipak ih pretpostavljamo prvobitno smišljene i podizane, ističući kako su neprimjereno ispražnjeni golemi prostori tih crkava, udovoljavajući prohtjevima redovničkih zajednica, navlastito s njima imali skladniji izgled i očekivano uljuđeno mjerilo.

Razumljivo, svaki od zajamčenih primjera nameće pitanje datacije iz koje bi se izvelo dalekosežnije zaključke. Zapravo se tek s njom povezano objašnjava nastanak pregrada lađa, mogući razlozi ili povodi njihova zidanja dok ih se ne dađe bespogovorno ustvrditi u inim ostalim crkvama. Međutim je problemski to privlačnije nalaženje različita njihova dokumentiranja u povijesno najvažnijima među franjevačkima, u Zadru te u Dubrovniku.²⁷ Prema novim viđenjima, držim da je u dubrovačkoj crkvi bila otpočeta, otkad je u drugom desetljeću 14. stoljeća sazidana unutar gradskih zidina, a za drugu ništa ne jamči pregradu u prvobitnoj gradnji kao što rasvjetljava novu iz sredine 15. stoljeća. Tada su diljem obale zamjetna sukladna djelovanja u još nekim istorodnim svetištima, tako da poticaje zacijelo treba tražiti u gibanjima koje obilježava osnovna težnja za strožim unutrašnjim ponašanjem i životom duhovnih zajednica.²⁸ Ona bijahu vrlo raslojena i živo prepletena sa širim političko-društvenim preokretima, no najbitnija ostaje pojačana reforma franjevačkih provincija na hrvatskome tlu od 1430-ih godina.²⁹ Iz naravi se tog pokreta vjerojatno umnažahu i određeni zahvati u crkvama, ali bez potankog poznavanja prošlosti svake pojedine ipak bi bilo preuzetno davati cjelovitije sudove.

Slijedom očitovanja problematike pregrade lađa u samostanskim crkvama, naime, ne može se mimoići činjenica da su one izričite u mjestima koja pot-

mjesto u umjetnosti hrvatskog ranog novovjekovlja. Ipak je nezaobilazna činjenica da je pregrada u Hvaru nastala nakon paljenja crkve u pohodu Turaka 1571. godine, najvjerojatnije kao replika one prvotne što dosljedno prate i priključena joj korska sjedala iz 1583. god.: V. K o v a č i ć, Kiparski opus drvorezabara Franje Čučića. Prijatelj Zbornik I, PPUD 33/1992. str. 156. Povrh svega je važan središnji položaj propovjedaonice u prednjoj prostoriji.

²⁶ Vidi I. P r i n c i p e, Tri neobjavljene karte Dubrovnika iz XVI - XVII stoljeća. Dubrovnik 1/1991. str. 191-202. Taj je nacrt zajedno s još dva naden u Torinu, najvjerojatnije načinjen od nekog vojnog inženjera koji se razumio u iscrtavanje tlocrta pa je prikaz obiju pregrada s dvostrukim zidom i vratima na sredini načelno vjerodostojan. Osim što se ne može sporiti veličina tvorevina, nesumnjivo bijahu izvedene u monumentalnoj formi dostatno čvrsto, kako ih je doživio i crtač na približnoj sredini lađa. Iz drugih ovdašnjih podataka može se dati i točnija datacija tih nacrti: bilj. 48.

²⁷ Razmjerno opsežna literatura o tim crkvama malo se dosad bavila tim problemom, tako da nije pruženo puno više podataka tome u prilog negoli je ovdje izneseno. U prvoj je bio uočen kako navodi dj. u bilj. 24, a u drugoj zatajen.

²⁸ Osnovnu povijest daje: M. Ž u g a j, I conventi dei Minori Conventuali tra i Croati dalle origini fino al 1500. Roma 1989. Quaderni Francescani 16, cap.2.

²⁹ S. J. Š k u n c a, Franjevačka renesansa u Dalmaciji i Istri. Split 1999. - s većinom ovdje korištenih podataka. Nama je bazično da se otada sriče mjesto i uloga *fratres opservantes*, čiji naziv odaje najstrože održavanje prvotnih regula.

padahu pod granu strogim idealima sv. Frane privrženijih struja. U suprotstavljaju *opservanata* i *konventualaca*, prvi su s vremenom postajali jačima, i lako je da to bijaše motivacija za preobrazbe njihovih prostora i građevina s naglaskom na usredotočivanje svećeničkog zbora samome oltaru. Napućuje tome što jedna od sjajnijih poznatih pregrada u Zadru nastaje u jeku nastojanja opservantske struje da zadobije taj prestižni samostan, kako će postići 1452. god.³⁰ Iz takvih se uporišta sjedinjena franjevačka provincija Dalmacije od sredine Quattrocenta iskazivala opservantskom, što je značilo jaču vjernost utemeljiteljskim idealima reda kako se već čita na malo poslije nastajućim samostanima npr. u Cavtatu ili Orebićima, Krapnju ili Ugljanu.³¹ No, značaj nezaobilaznog ključa poprima zbilja da je posve očuvana, stoljećima nedirana ostala samo pregrada u Hvaru uz samostan građen za potrebe opservanata od sredine sedmog desetljeća 15. stoljeća, koji jedini ostaje trajno u njihovim rukama. Naprotiv su u jedinom stalnom uporištu konventualaca uz crkvu sv. Frane na splitskoj Rivi, prethodno zabilježena umjetnička poduzimanja bez traga promišljanja pregrade lađe,³² a nedavna obnova povijesno-spomeničkog joj lika nije iznijela opažanja koja bi odavala drugačiju narav opremanja. Iz tih nevezanih podataka konačno se nastanak nekoć važnog čimbenika uređenja samostanskih crkava usaduje u kontekst povijesnih zbivanja.

Dokumentiranih primjera što se tiče, prva je pregrada u hvarskoj crkvi franjevacica koja - građena *jednostrukim kamenim zidom i dopunjena pjevalištem kao drvenim mostom* proširenim nad njim - najdoslovnije dijeli pravokutnu lađu u dva površinski nejednaka dijela. Takvo je stanje najvjerojatnije bilo od početka, jer tome navodi tip i oblik bočno u zid uvučenih malih stuba rađenih po drugdje znanim gotičkim klišejima.³³ No, postoje još jedna vrata za pristup s terase klaustera, gdje su nekoliko metara zapadno i druga za ulaz na propovjedaonicu smještenu visoko sred južnog zida ulaznog odjeljenja. Sljedno njihovim služnostima, prednji je taj dio svrhom prijema vjernika razumljivo prostraniji od istočnog, namijenjenog brojem ograničenoj zajednici samostanaca.³⁴ Plastički pak skromna pregrada visi-

³⁰ I s t o, str. 76-79, 104. - zapravo su građani nasilno, a uz intervenciju samog mletačkog dužda Foscarija, doveli opservante iz samostana sv. Križa, netom porušenog pred gradom, što će učiniti novo sjedište najjačim u pokrajini.

³¹ I s t o, vidi redom str. 127 i d. - u procvatu gradnje zacijelo vezano uz proglašavanje ujedinjene franjevačke provincije čitave opservantskom od 1469. god., što kruni podizanje samostana u Hvaru s otada zapečaćenom sudbinom.

³² Zamjetni su, naime, dokumenti oko rada Blaža Jurjevog Trogirana pri bogatom opremanju samog svetišta (a ne možda dijela lađe ili sl.), konkretno *dipingere voltam lignaminis super altare maius* te crkve 1412. god.: C. F i s k o v i ć, Umjetnički obrt XV-XVI. st. u Splitu. Zbornik Marka Marulića. Zagreb 1950, str. 51. Možda ne slučajno i u crkvi sv. Frane iz iste skupine u Šibeniku podatci o urešavanju svetišta strše među ostalima o opremanju crkve.

³³ Budući da su srodni zidni uzlazi na propovjedaonice blagovaonica u franjevačkom koju pripisujem kiparu Petru Martinovom iz Milana, te u dominikanskom samostanu u Dubrovniku, iz sredine 15. st.: I. F i s k o v i ć, Kiparstvo u "Zlatno doba Dubrovnika" Zagreb 1986. - lakše je shvatljiv i nestali na crkvi iz klaustera Male braće kao moguću uzor koji slijedi i hvarski, iako vodi iz lađe datirane u 17. st., dok istorodni izvorni služi spuštanju s terase klaustera: od vratašca uz pročelni zid do propovjedaonice postavljene na južnom zidu iznutra sred prednje prostorije za pučanstvo.

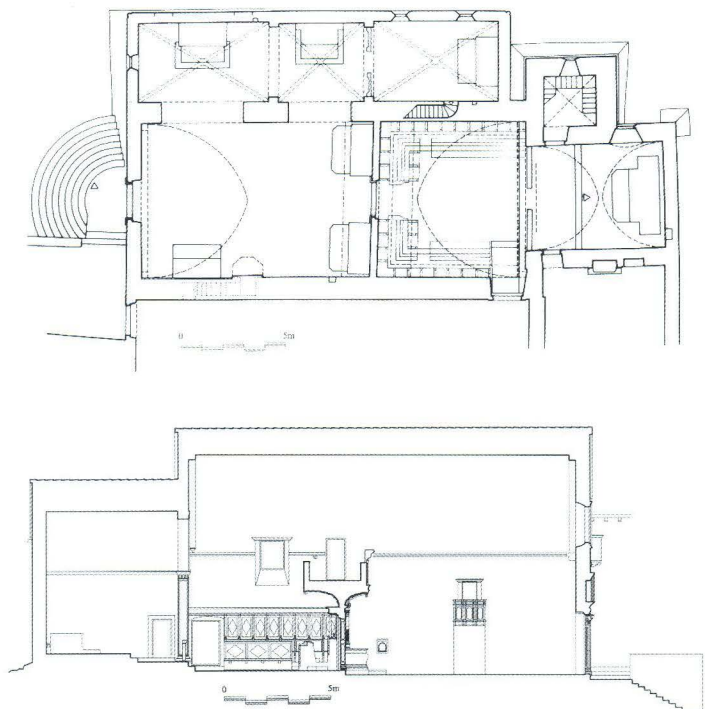
³⁴ T. V e l n i ć, Petstogodišnjica franjevačkog samostana u Hvaru. Beograd 1961.; J. K o v a č i ć, Zapisi o crkvama u Hvaru - ciklostil 1982, str. 56 i d.

Pregrada lađe u franjevačkoj crkvi Hvara

nom je usklađena s ladom natkrivenom svodom u obliku oštrolučno ocrtane gotičke bačve, dok joj se prema zapadu okrenuto pročelje predočuje u zamisli i doradi umjetnički najcjelovitije. Sa dva drvena postrana oltara prodičena slikama i središnjim vratima u klesanim okvirima, dapače je ta kompozicija idejno i oblikovno raslojenija od one glavnog oltara, koji je u apsidi monumentalniji po dimenzijama i snažniji po koncentraciji svih svojih učinaka.³⁵ S takvim suodnosom jasno je udvostručen prostor bogoštovlja što se u prednjem, s glavnim ulazom na zapadnome zidu, obavlja za svjetovni puk na oltarima posvećenima Gospi

³⁵ Opisuje ih D. D o m a n č i ć, n. mj. s pozivom na obimniju literaturu koja ih predočuje kao vrijedna umjetnička djela od važnosti za svekoliku nam baštinu. Postavljanja oltara na prednjoj stijenci pregrade natkriljenih balatorijem uputno je već i zbog spoznavanja Jurjevih “kapela ili apsida” na “mostu s podijem” u zadarskih franjevaca. Vidi bilj. 24.

Tlocrt i presjek franjevačke crkve u Hvaru

Milosrđa, koja je kao zaštitnica sveg ljudskog roda naslovnica čitave crkve, te sv. Ivanu Krstitelju i sv. Jeronimu kao zaslužnima za pobjede kršćanstva suprotiva inovjerstvu, a sadrži i slavonsno Raspelo uzdignuto sred balatorijapjevališta.³⁶

Ta je ikonografska postava s odličnim umjetninama vrlo potpuna, izjednačena s estetskim dojmom, pa će biti važna za daljnja shvaćanja elemenata o kojima govorimo iznoseći viđenje na dva stavka raspodijeljenog, a na razmeđi višestruko opet povezanog prostora. Predoltarni i zatvoreniji te u dubinu crkve uvučeni mu

³⁶ Sva tri posvećenja spadaju regionalnoj pobožnosti franjevaca, uostalom kao i Raspelo inače učestalo na korskim ogradama i pregradama dalmatinskih crkava još od romaničkoga doba. Tu sceneriju utoliko treba gledati kao bitnu koja samo djelomično prenosi misterij crkvene liturgije sažimajući ga u puku najlakše shvatljive motive, te se uzorno ostvaruje inače osvjedočeni koncept, čak i terminološki dobro poznatog u Božjem hramu uspostavljanog "vanjskog oltara za narod" - A. A d a m, n. dj. str. 36 i d. - koji ovdje nose lokalno osobito čašćeni subjekti često i preimenujući starija obredna zdanja koja preuzimaju tijekom procvata opservantske renesanse. Inače su opservanti najjače isticali pobožnosti Bogorodici, što se posebice odražava u figuralnoj opremi njihovih svetišta nizom značajnih skulptura i slika iz 15. st. Ovdje se to očituje osmišljenjem čitave crkve u tri stupnja: na glavnome je oltaru velika slika pompozno njezina

je dio ispunjen rezbarenim korskim sjedalima kasnorenesansnih oblika sa stromom, za tri stube niži od poda apsida koja je odvojena još niskom dekorativno klesanom ogradicom sa stupićima. Čitav se, pak, ne vidi s ulaza jer to priječi visoka pregrada s pjevalištem na galeriji nalik *balatoriju*.³⁷ Sred nje prizemno, doduše, jesu vrata u stilu ukupnog zahvata, ali se ona zatvaraju te se čvrsti zastor najuvjerljivije nameće ukupnom doživljavanju sakralnih sadržaja građevine koji se s njime čak umnožavaju. Zapravo se podvojenost lađe pod jedinstvenim gotičkim svodom iskazuje pomno smišljenom na tradicionalni način bez obzira što potječe iz pothvata obnove nakon stradanja s naletom Turaka 1571. godine. To daje znati da su funkcionalna razdijeljenost prostora kao i kulturna njegova sadržajnost najvjerojatnije izvorne, odnosno u oblikovanju zidnog podnosa šireg podijuma preuzete iz prvotnog osmišljenja crkve, koje skladno slijede i svi danas vidljivi sastavci rađeni u zreloj renesansi. Tako je uz sudjelovanje mahom poznatih majstora domaćeg i stranog podrijetla u zenitu zrelog 16. stoljeća najvjerojatnije ponovljena stotinjak godina stara cjelina kojoj je pregrada umjetnički najdojmljivija a namjenski višestruko korisna.

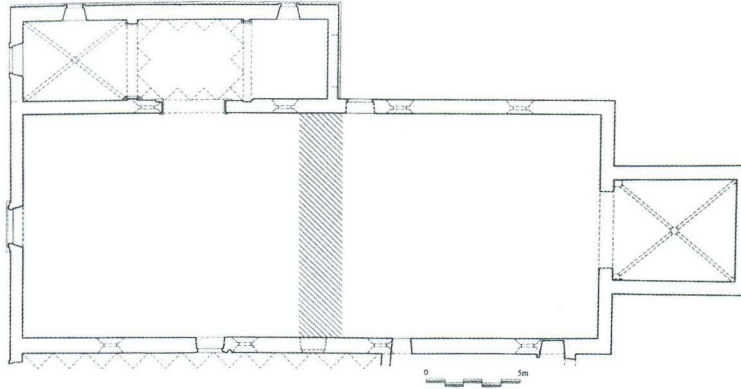
Donekle slična mora da je bila velika pregrada franjevačke crkve u Zadru, inače češće spominjana u povijesti umjetnosti ali tipski i morfološki nedovoljno razjašnjena. Zacijelo nije ishodila iz prvog doba zidanja velikog svetišta podignutog u ranogotičkom stilu, nego iz ugovora za oblikovanje zdanja na sredini jedine lađe 1444. godine.³⁸ Tada su predstojnici samostana sklopili ugovor s Jurjem Dalmatincem za oblikovanje *tres capellas lapideas in medio ecclesiae*, odnosno *unum podium cum tribus capellis* kojima se podrobnije nabroja sastavke *cum colonis bassis capitelis foliaminibus et alijs suis coherencijis*. Budući da je izvedbi *podio*

Uznesenja, na oltaru pregrade čednija slika nježne uslišateljice puka, dok je u luneti mramorni reljef s predodžbom Majke Božje kojoj je podređen čitav portal. Složen poput slavoluka na jakim bočnim pilastrima a s voćnom girlandom na grednjaku, u okvir lunete unosi motiv krunice i druge ikonografske pojedinosti koje rječito odavaju izuzetnu sponu pobožnosti Gospi i mletačke vlasti u svjetlu franjevačke privrženosti njezinu kultu kao i odanosti voditelja javnog života samoj *Serenissimi*. Njezini su pak vojni i civilni ovdašnji vladari uz središnji biljeg Sv. Marka svoje grbove istakli na pobočnim likovima dvaju anđela koji adoriraju Gospu, inače slavljenu i u gradu na lagunama. U cjelini je sačinjen spomenik povijesno objašnjiva sadržaja koji s modernim idejnim zasadama zrelog Quattrocenta izrasta u najveći portal renesansnog stila na istočnoj obali Jadrana odavajući svu vještinu majstora Nikole Ivanova Firentinca koji ga je oblikovao u drugoj polovici šestog desetljeća: I. F i s k o v i ć, Kip Sv. Petra u Vrboskoj i početci Nikole Firentinca u Dalmaciji. Peristil 45, Zagreb 2002.

³⁷ Kako navodi N. G r u j i ć, Balatorij u dubrovačkoj stambenoj arhitekturi XV stoljeća. PPUD 37 / 1998. str. 137-143 - u dvoranama svjetovne arhitekture "balatur" je bila drvena galerija za svirače, što mora da vuče korijene iz navada crkvenog života unutar kojeg je glazba od srednjeg vijeka bila utjecajnija. Svakako će biti zanimljivo doznati jesu li nastajanja crkvenih pregrada u zrelog 16. st. (kad ih inače počinju odstranjivati) posljedica samo općih umjetničkih stajališta i htijenja za renoviranjem svetišta u mijenama stila i ukusa, ili nose posebne razloge iz razvoja vjerskog obreda i povijesnih prilika franjevačko-opservantske provincije Dalmacije, koja ih očito drži motivom svoje tradicije.

³⁸ G. Praga, *Alcuni documenti su Giorgio da Sebenico*. Rassegna Marchigiana 3/VII. 1938, str. 9-10.

de bono lapide albo priključena obezba utemeljenja baza za stupove i zida *qui erit post terga dictarum capellarum*, neprijeporno se radilo o čvrsto građenoj te arhitektonsko-plastički osebujno, prema jasnoj simbolici trodijelno obrađenoj pregradi.³⁹

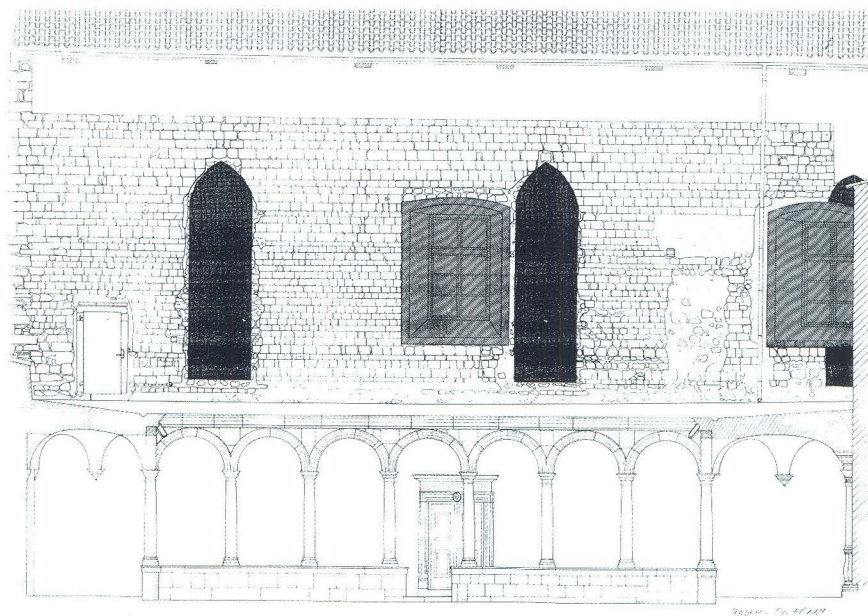
Tlocrt crkve Sv. Frane u Zadru s položajem pregrade lađe

Također ne bi trebalo dvojiti da su ključni njezini činitelji uistinu bile prednje kapele, povjerene majstoru vičnom stvaranju točno im navedene kamenoklesarske opreme. Sve to piše u prvome ugovoru, a izrijeком se potvrđuje *pro opere trium capellarum* u isplatnici iz 1445., opetovano i u dvjema do okončanja 1456. *podium cum tribus capellis sive cuvis*, podrazumijevajući određeni oblik i sadržaj.⁴⁰ Nesumnjivo ocrtane poput niša s konhama i raščlanjene u duhu vladajućeg stila,

³⁹ U dokumentu spominjani nacrt je izazivao poteškoće pri tumačenju zapisanih naziva i obrazloženja rada, ali problematika uz daljnje komparacije nije nesavladiva da bi se ostavila kao dosad neistumačena. Svakako Juraj tu daje određeni kompozicioni predložak koji će se ponavljati od Ankone do Dubrovnika na neistovjetnim arhitekturama. Točan pak položaj te pregrade otkriva razmjesta otvora bočnih zidova, zazidanih nakon njezina uklanjanja, jednako kao i sustav grobova predočen nacrtom iz 1882. god.: J. V e l n i ć, Samostan sv. Frane - povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, u nav. Zborniku 1980. str. 61. Naime, na površini njezinih ležišta iznimno rake ne prate nekoć propisno usmjerenje istok-zapad, nego se naknadno izdubene nižu poprečno na os crkve i remete postav ili ritam većine ostalih, zacijelo starijih i postojećih tijekom podizanja pregrade. Slično ćemo ustvrditi i u dubrovačkoj crkvi Sv. Dominika.

⁴⁰ Kod prvih objavljivanja G. P r a g a, 1928. i C. F i s k o v i ć, 1959. dijelili su mišljenje da je riječ o kapelema ili nišama prislonjenim uz bočni zid lađe, što je 1975-1982. nastojao ispraviti I. P e t r i c i o l i, ne određivši im ispravno mjesto - vidi bilj. 24 - Javljala su se i drugačija tumačenja, npr. o "svetištu na lukovima" (?) - I. M a t e j č i ć, Juraj Dalmatinac. Enc. hrv. umj. II. Uz našu nacrtnu rekonstrukciju pregrade koja ostavlja dovoljno prostora korskim klupama izvorno pred oltarom u prezbiteriju koji je poput većine imao zasebni izlaz, mahom su aktualni podatci o uređivanju crkve koji raskrivaju da se uklanjanje pregrade obavilo u sklopu prve njezine barokizacije od 1611. god.: oblikovanjem glavnoga oltara i proširenjem novog kora iza njega, gdje su iskorišteni i polukapiteli i lukovi iz ostvarenja J. Dalmatinca - I. P e t r i c i o l i, n. mj.

mogle su nositi korisni prolaz: uzdužnu pristupačnu platformu ponad kapela-apsida, ali se unatoč nužnom proboju srednjih vrata nije radilo o mostu iznad tri lučna prolaza, kako ističe inače prihvaćeno tumačenje.

Crkva Sv. Frane u Zadru - Fotogrametrijski snimak južnog zida

Spoznatljiva cjelina se, naprotiv, prema datumu nastanka smije smatrati presudnom za shvaćanje tipa *složene kamene pregrade* koja, udovoljavajući određenome cilju pri jačanju rimskog obreda, tvori plastički raščlanjenu membranu i obogaćuje lik čitave crkve u pogledu s ulaza prema oltaru, a k tome ima posebne namjene za nastupe redovnika. U vezi s time znakovito je da zadarsko svetište bijaše malo prije opskrbljeno orguljama,⁴¹ dok predodžbi cjeline s *oltarnim kapelama-nišama u pročelju* pomaže pomnije sagledavanje drugih naših spomenika, potom i vjerni prikazi unutar onodobnog talijanskog slikarstva.⁴² U tom smislu ne dvojimo o primjernosti pregrade koja u Zadru bijaše zavladała prostorom lađe u skladnome odnosu sa cjelinom onodobne crkve: raščlamba pročelja s tri kapele donekle replicira oblik trijumfalnoga luka apside, što se tematski ponavlja kod drugih spomenika. Dapače joj se prema smještaju dvaju bočnih zazidanih ulaza u

⁴¹ C. F. Bianchi, *Zara Cristiana II* / 1877, str. 363. - prije uspostave novog pjevališta 1632. god. s prvotnim vratima podija na istom južnom zidu.

⁴² Npr. na freski *Raspodjele milodara* od Donata di Bartolo (oko 1440. g.) u Sali del Pellegrinaio palače u Sieni, ili slici *Predstavljanje Bogorodice u Hramu*, pripisane tzv. *Maestru delle Tavole Barberini* (oko 1470. g.) iz Muzeja u Bostonu - nav. u bilj. 11 i 16.

ustroju koji otkrivam na još nekim građevinama, točnije određuje i položaj: zasigurno bliže polovici lađe negoli se dosad naznačivalo. Naime, izvorno veća vrata prizemno sa sjevera kao ulazna za korski prostor čine među do kojih je pregrada sezala, a točnu joj os daje smještaj malih vrata na katu između drugog i trećeg prozora kroz koja joj se se s južne terase iznad klaustera izravno pristupalo.⁴³ Geometrijski sustav njihova slaganja na platnu svakog zida napućuje jedinstvu projekta, odnosno naznačuje ikonografski i namjenski obvezatnu pregradu u crkvi zamišljenom ako ne baš otpočетка a ono s izvrsnom upućenošću graditelja u proporcije i zakone harmonije zdanja. Kasnija dogradnja zasebnih zrelorenesansnih kapela istočno na sjevernoj strani nije poremetila svrsishodnost poretka prije negoli se premještanjem kora iza glavnog oltara, a postavom balatorija uz pročelje preustrojila čitava crkva tek otada predočiva kao jedinstvena dvorana.

Uglavnom podudarne konstrukcije s plastički razrađenom prizemnom zonom nad kojom se od jednog do drugog bočnog zida lađe poprečno pruža *ponte na podiumu*, ili svojevrsni *balatorium - balatorio*, poznate su iz naslijeđa kulturnog kruga kojem naša obala pripada.⁴⁴ Tako nije upitno da je pregrada lađe osim strogog odvajanja prezbiterija od prednjeg dijela s pristupom javnosti vrlo spretno služila za smještaj orgulja ili pjevališta na podiju, kako se vidi u Hvaru uz ponavljanje većine sastavaka gotičko-renesansne crkve.⁴⁵ U svrhu toga bile su čvrsto zidane, dovoljno prostrane pa bogato oblikovane već u 15. stoljeću s osloncem na klasične modele, kao što navodi ugovor znamenitog graditelja i kipara za pothvat u Zadru. Daljnjim usporedbama odgovarajućih kasnijih zapisa s drugovrsnim tragovima pregrada u ostalim crkvama kojima se vraćamo s istim ciljem, nepo bitno doznajemo ulogu pregrada složenijom negoli smo istumačili u početku, ali većini morfologiju predmnijevamo u osnovi jednostavnom.

Nekoć uvriježeno rješenje navodi raspoznavanju takvih tvorevina, ponajprije u crkvama dubrovačkih samostana koje je iznio na vidjelo spomenuti torinski nacrt grada. Obje su, naime, označene u tlorisu s dvostrukim zidom koji im je zasigurno omogućivao složeniju plastičku raščlambu,⁴⁶ a sa središnje probivenim vratima

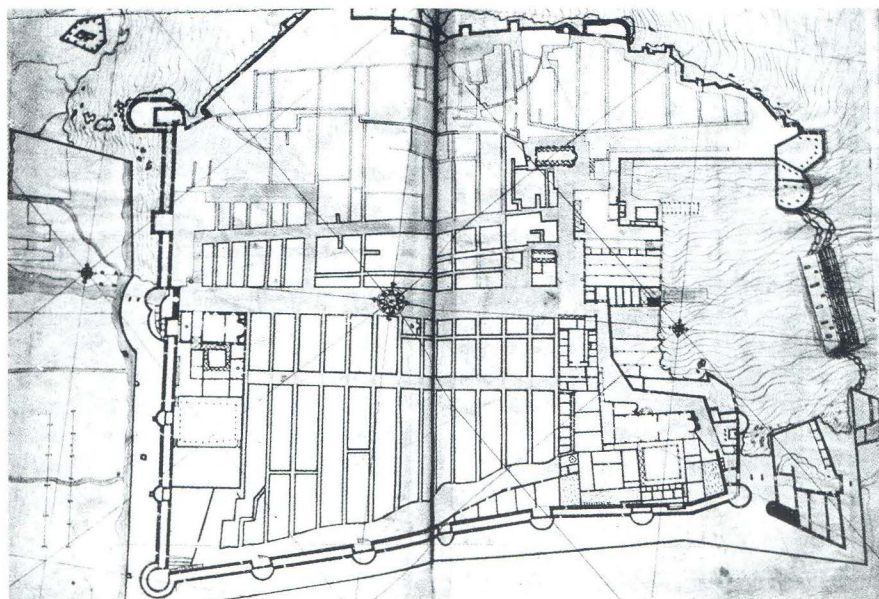
⁴³ Budući da to ne bijaše dosad zamijećeno, donosim i fotogrametrijske nacрте tih zidnih stijenki s očitim tragovima zazidavanja vrata koja zacijelo nisu mogla ničemu drugom služiti, i konzolicama strehe nad njima prema dokumentaciji iz zadarskog Zavoda za zaštitu spomenika koju mi je ljubazno ustupio kolega Miljenko Domijan.

⁴⁴ Kako tumače autori djela nav. u bilj. 11 i 16.- usp. 65, 66, posebno N. G r u j i ć, n. dj. 37. Osim navedenih prema literaturi najpoznatije su one mletačke u S. Maria dei Frarri i S. Michele del Isola, ali se odreda nalazeći u trobrodним crkvama nisu prikladne za izravnije komparacije osobitog tipa arhitektonsko-prostornog sustava o kojem govorimo.

⁴⁵ Svakako su se prema tom uzoru u kasnijim vremenima orguljama uobičajili graditi balatoriji prislonjeni visoko uza zapadni zid crkve, iznutra nad ulazom kako ne bi smetale pogledu i učinkovitije zvukom pratile ceremonije. Zahvaljujući podatcima don. M i h e D e m o v i ć a pratimo domišljanja oko oblikovanja *locus organorum* u dubrovačkoj stolnici od 1385. god. sve do uspostave balatorija 1500. Premještanje njegova balkona sprijeda nad ulazna vrata ispunja drugačije osmišljavanje čitave unutrašnjosti i u okviru baroknog reda slijedi povećavanje orgulja u vodećim crkvama dubrovačkih i zadarskih franjevacа tijekom druge četvrtine 17. stoljeća - vidi bilj. 48.

⁴⁶ Vidi bilj. 26. - Po svoj prilici je služio u vojne svrhe i nedvosmisleno dosta precizan pokazuje da takvih pregrada nema u drugim crkvama, od katedrale ili Sv. Vlaha do Sv. Klare, koje su drugačije po svojoj vrsti.

poput onih u Hvaru i strogo nadziranu prohodnost prema prezbiteriju. Takvim je potezom, dakako, crkva prestajala biti jedinstvena dvorana za okupljanje vjernika suočenih izravno s odvijanjima u apsidi, dok se pred ovom u zaklonu same visoke pregrade postavljahu korske klupe za skupna obredna djelovanja službenika svetišta.⁴⁷ U tom smislu se i trebaju preispitati nazivi “samostanska” ili “redovnička”, odnosno “propovjednička” crkva kao određujući danoj skupini spomenika. No neovisno o tome, posredstvom raznih podataka prvoopisana ostvarenja čine neupitnom podijeljenost lađa, omogućavajući širi osvrt na tip reprezentativne ako ne i monumentalne pregrade kakvu otkrivamo na puno više mjesta negoli ih gledamo sačuvane.

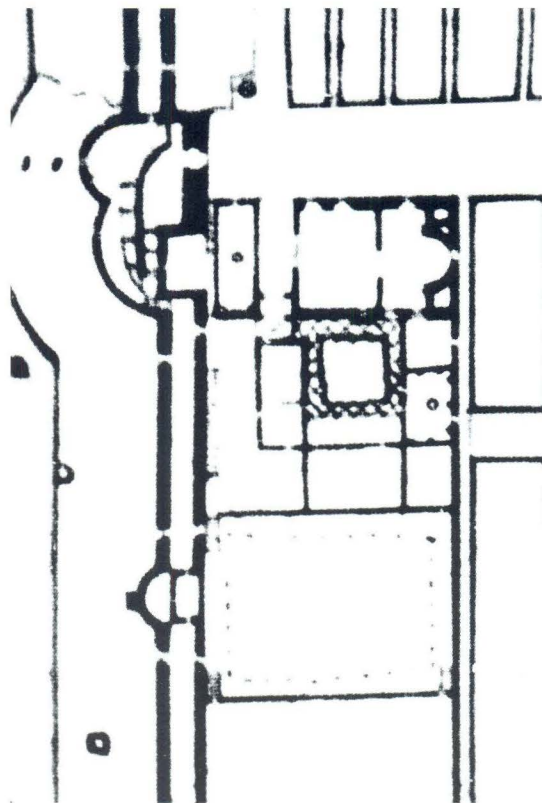

Nacrt Dubrovnika iz 17. stoljeća

Tim povodom o onoj nacrtanoj u tlocrtu dominikanske crkve u Dubrovniku još ćemo raspravljati, nakon pojašnjenja slične unutar franjevačke crkve u istome središtu. Ne sumnjajući da je, veličinom odmjerena prema samostanu koji je među najvećima u hrvatskim kulturnim ozračjima, imala dostojno raščlanjenu kornu

⁴⁷ Stoga i vrijedi zapaziti da naznaku tih dijelova dviju značajnih samostanskih crkava nalazimo već sredinom 15. st. u opisu grada od stranog humanista koji ističe kod franjevača “veličanstveni kor, podijeljen na gornji i donji” dodavši da se dominikanska drvena rezbarena sjedala s njima ne mogu usporediti po ljepoti : I. F i s k o v i ć, Djelo Filipa de Diversisa kao izvor poznavanju umjetnosti i kulture Dubrovnika. Dubrovnik XXX / 1-3. 1987. - Vidi dalje bilj.48 i 100.

partiju prostora,⁴⁸ nalazim razloga vjerovati kako je velika pregrada lađe bila zasnovana od utemeljenja sklopa. Naime, tik do malih vrata koja iz klaustra danas vode na baroknu propovjedaonicu, bio je izvorni pristup galeriji na unutrašnjoj pregradi. Na pravilno zidanome sjevernom plaštu crkve Sv. Frane razabiru se okomite reške naknadnog zazidavanja dijela površine s klesancem grublje obrade.

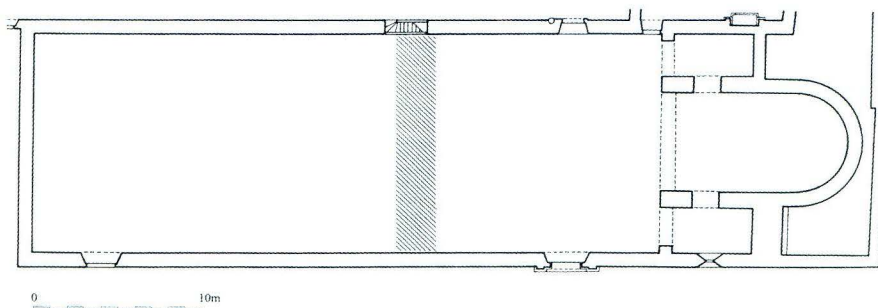

Tlocrt samostana Male braće u Dubrovniku na nacrtu iz 17. st.

No, prema dimenzijama tog usjeka u stijenki gotičke crkve, spoznaje se kako ga po debljini zida ispunjavahu stube za uzlaz na pregradu unutar lađe, sljedno sustavu sačuvanom u Hvaru. One su morale biti svinute te ukoso položene između dvaju svojih nosivih tanjih zidova pod gornjim lukom koji premoštivaše otvor u glavnome

⁴⁸ Prebacivanjem iza oltara i - po svemu sudeći - produženjem glavne apside po baroknom modelu ona je to i održala, pa nam jačina tog zahvata može biti indikativna za prijašnju opremljenost i veličinu predoltarnog kora. No iznad svega uočljiv je podatak da je već 1615. god. dopušteno *fratres S. Francisci in inferiori parte ecclesie possint construere chorum elevatum cum organo* - M. D e m o v i ć, dok. 172.- jer ako podizanje toga s orguljama u prednjem dijelu crkve (sukladno zadarskom iz 1632. g.) ne odaje razdvajanje kora, može biti odlučnom uputom za datiranje crteža grada koji su dali poticaj našim ispitivanjima problema.

zidu, kao što predočuje priloženi crtež.⁴⁹ Po svemu smijemo tako provedene stube u prvobitnoj arhitekturi goleme crkve smatrati jednim od tipski oglednih, ujedno pretpostaviti postojanje rješenja od prvih ustaljivanja prosjačko-propovjedničkog reda u Dalmaciji. Uokvir toga se odmjerava i jednostavnost opisanog proboja zida što je izravno iz klaustra vodio u crkvu omogućavajući najneposrednije kretanje koje nekoć bijaše puno gušće upravo zbog važnosti i vrijednosti same galerije duž pregrade sred dugačke lađe. Naravno, naglašeno je veliku zamišljamo izvorno i plastički razrađenu,⁵⁰ ali se o tome nije našlo nikakva traga, iako nema sumnje da je shodno značenju građevine za poimanje problema i svijest o njemu itekako važna.

Rekonstrukcija izvornog tlocrta crkve sv. Frane u Dubrovniku s položajem pregrade lađe

Osnovnim prikazom spomenika u kojima je visoka pregrada lađe ponajbolje predočiva rasvijetlili smo zajednička svojstva određenog rješenja. Kako god različito izražena, u nizu daju predloške za daljnje poredbeno traženje svega morfološki podudarnog te su pouzdano polazište proučavanju pojedinih oblikovnih činitelja, koje smo istaknuli u dokazivijim im vidovima. Unatoč kasnijim zatajavanjima ili svjesnim poništavanjima, u jedva pak vidljivim znacima na zidovima lađa otkrivamo ih dalje prema položaju ali i prema arhitektonskoj raščlambi građevina s nepromijenjenim prozorima ili vratima, posebice i proporcijama prostora sa strogo raspoređenim ustaljenim činiteljima negdašnje potpunosti spomenika. Posve u naumu naslova ovoga rada, zapravo se umjesto opisivanju cjelina samostanskih crkava gotičkog i renesansnog doba okrećemo raspoznavanju brojnih neuočenih fizičkih pojedinosti određene baštine ili tumačenju zanemarenih arhivskih navoda,

⁴⁹ Zahvaljujem ing.arh. Ivanu Tenšku koji je konstrukcijski i grafički osmislio rješenje uvjerljivo ga nacrtavši kad sam prvo objavio ta otkrića : I. F i s k o v i ć, Dva priloga spomeničkoj baštini Male braće u Dubrovniku. Zbornik fra Atanasija Matanića. Dubrovnik 2001. Tenškova pak geometrijska razmjera proporcija (važeci za ostale istorodne građevine poput Hvara itd.) može biti dokazom više da je pregrada bila u sastavu prvotnog projekta crkve, kao što je opisani otvor u zidu klaustra veže uz početnu zamisao samostanske cjeline s početka 14. stoljeća.

⁵⁰ Gotovo nužno u ravnoteži s ukupnim namještajem crkve koja se iza te pregrade npr. dičila velikim korskim klupama, stupiće kamene ograde apsida naručivala 1441. god. Petru Martinovom iz Milana kao službujućem umjetniku općine, itd.

koji zajedno odavaju sustav razlučen na dosad navedenim ostvarenjima. Cilj nam je, dakle, dokazati široku rasprostranjenost pojave pregrada u crkvenim lađama, kao i većinu zakonitosti njihova oblikovanja te im potvrditi višestruke mogućnosti uočavanja u zbroju međusobno sukladnih činitelja.

*

Općenito su pregrade davno uočene pri arheološkim nalazima njihovih temelja sred crkava najjužnijih dijelova istočnojadranske obale sa slabim prilozima razrješavanju svojeg postajanja. Shvaćene posljedicom kulturnih tradicija regije ili općih zakona iz povijesti kršćanskog graditeljstva nisu poslužile uočavanju novina svojstvenih samostanskim sijelima kasnog srednjovjekovlja. Bez uvida u ukupnost problema prvo su u porušenom gradu Svaču na Crnogorskom primorju pri iskopavanju biskupskog svetišta Sv. Ivana tumačene niskim ogradama preuzetima iz jednobrodnih predromaničkih bogomolja.⁵¹ Naprotiv, ruševina romaničko-gotičke Gospine crkve u rukama franjevaca od njihova dolaska, pobudila je vjerovanja da kamenom klesancem zidana pregrada bijaše drugačije visoka budući da je plastičkom obradom prednje pune stijenke predvidala dva bočna oltara sa središnjim prolazom prema prezbiteriju posve zatvorenog prostora.⁵² Naizgled je još neizvjesnija ostala pregrada crkve Sv. Frane kraj Kotora, jer se pričinja proizašlom iz pukog svladavanja nametljive izduljenosti lađe, a debljina zatečenih temelja na njezinoj polovici u usporedbi s glavnim obodnim zidovima nije jamčila niti nijekala visoko ozidavanje.⁵³ Neovisno je li se radilo o obnovama ili izvornim stanjima, odreda ih se može smatrati jednostavnijim, pa i starijim tipom koji nedvojbeno pipada prvobitnim promišljanjima prostora lađe i uspostave arhitektonskog ustroja čitave građevine samostanske crkve.

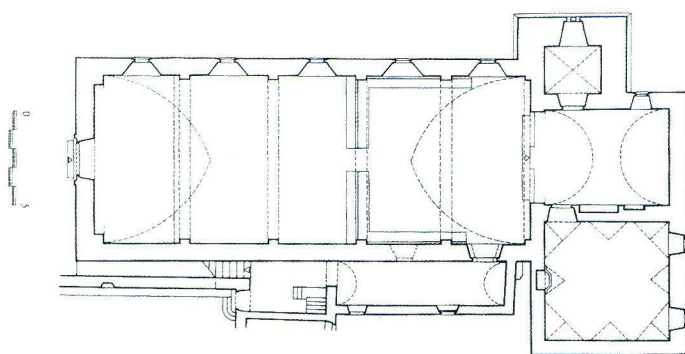
Za daljnja razmatranja ključan je odnos pregrade lađa i namještaja odjeljenja za redovnike sučelice zaključnim apsidama, što vodi razrješavanju odnosa pregrade i korskih sjedala unutar prezbiterija. Donekle su tome uputni podatci izišli na vidjelo u Slanome pri istraživanjima crkve Sv. Jeronima, jedne od najvećih franjevačkih na obali iz 15. stoljeća. Tada su uz drugu lezenu prema polovici lađe ispod podnice potvrđena uporišta ograde koja s dva krila odvojena srednjim prolazom po tragovima prislanjanja na bočne zidove nije sezala visoko.⁵⁴ Takvom je i

⁵¹ V. K o r a ċ, Graditeljska škola Pomorja, Beograd 1965, str. 58-64., sl. 18 i dr.- Sličan se problem otvara i pri novim nalazima u crkvi Gospe od Lužina, koju je ovaj autor gledao u drugačijem svjetlu od recentnih istraživača: N. N a đ, Crkva Gospe od Lužina u Stonskom polju, Dubrovnik 1 - 2 / Dubrovnik 2000, str. 249-254. Jednako niske ali zidane i ožbukane javljaju se malo kasnije, npr. u crkvicama Sv. Petra na Lopudu ili Šipanu, itd. kao i na sjeverojadranskom području. Njihova visina ili otvorenost nameću i razlike u nazivu: oltarna oграда - crkvena pregrada.

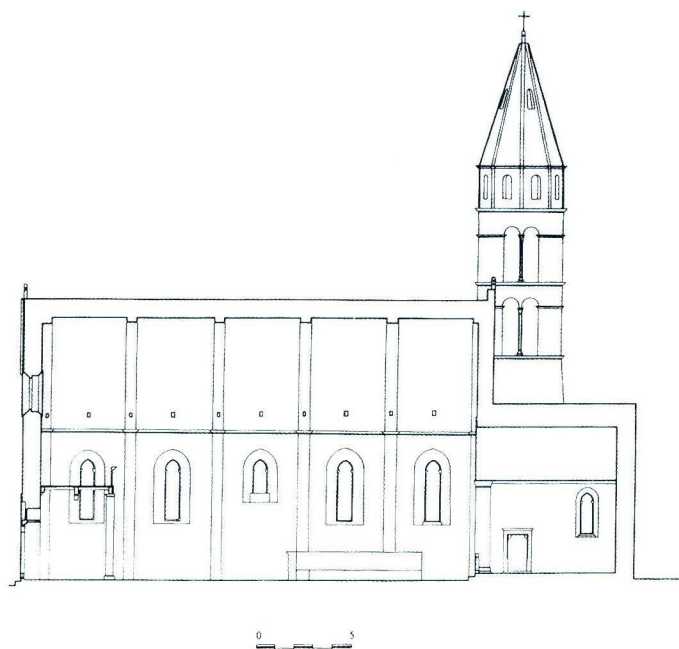
⁵² V. K o r a ċ, Isto. str. 94-96. - vidi posebno sl. 36. Već sam upozoravao na autorov metodski promašeni pokušaj vezivanja franjevačkih gradnji u navodne regionalne škole srednjovjekovnog graditeljstva na istočnom Jadranu.

⁵³ V. K o r a ċ, n. dj. 75-78; Slično pokazuju iskopine franjevačke crkve u Vranduku: P. A n đ e l i ć, Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna. RIPU 3-6 / 1982, str.206. - bez objašnjenja, potvrđujući istovjetne pojave u dubokom zaleđu.

⁵⁴ Vidi izvješće istraživanja I. Ž i l e, Slano - Samostan sv. Jeronima. Arheološki pregled 28. Ljubljana 1989.- uz dopunu s podacima iz V. F o r t u n i ć - M i l a s, Slano: istoričke crtice. Dubrovnik 1935. o povijesti crkve.

Tloort franjevačke crkve u Slanome

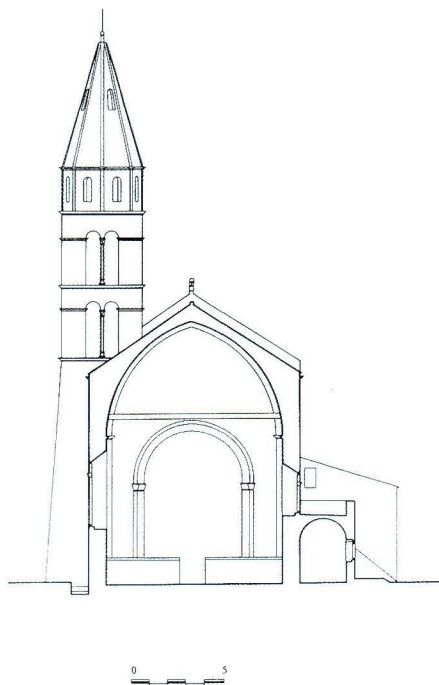

Uzdužni presjek franjevačke crkve u Slanome

rekonstruirana, a dosljedno su s priključenih joj drvenih sjedala čelijske razdjele uklonjeni visoki nasloni, iako pripremni nacrti za zahvat obnove upućuju na ponešto drugačije prvobitno stanje.⁵⁵ Na crti već nestale ograde, naime, oni bilježe tvorevinu pravokutnog presjeka koja nadilazi visinu čovjeka, pa uz sačuvani

⁵⁵ Dokumentacija u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu pokazuje da taj umetak zacijelo zbog nepripadanja statičnoj arhitekturi nije točno razmjeren ni završno iscrtan. S

natpis donatora iz 1573. godine preostaje domišljati izvornu cjelinu redovničkog kora s nadgradnjom otraga podržanog zidanom ogradom koja je izazvala i skraćivanje najbližeg prozora. Ujedno otvorenom pitanju je li takva postava bila možda uvjetovana kasnom izvedbom, odnosno naknadnom preinakom prijašnjeg djela, moramo potražiti odgovore na drugim mjestima.

Poprečni presjek franjevačke crkve u Slanome

Donekle blisko stanje iz 16. stoljeća nalazimo u franjevačkoj crkvi na Lopudu, gdje su drvena korska sjedala sama odredila prostor prezbiterija bez uočljiva zidanja više pregrade. Pritom držimo na umu da su srodnima pripadajuće drvene konstrukcije u nekoliko dalmatinskih katedrala (prema najboljim ostvare-

time se ne slaže rekonstrukcija obavljena 1986. god. jer ne poštujući negdašnji poredak drvenih sjedala iz 1573. god. uz neumješno sastavljanje uglova priječi nam znati kada je uopće izvršeno njihovo prekomponiranje uz nasilno skraćivanje visina. Zanimljive su i dvije kamene konzole balatorija uz pročelni zid crkve, jer kao vrsne skulpture pripadaju razdoblju kad takvih konstrukcija nije moglo biti na tome mjestu, ali ih se moglo naći na razdjeli lade i prezbiterija. Niske ograde sa kamenim sjedalima, međutim, zasvjedočene su od 15. st. u crkvama raznih veličina koje nisu samostanske: Gospe od Polja na Lastovu, Pakljene na Šipanu i dr. gdje su po svoj prilici služile crkvenim i svjetovnim dostojanstvenicima.

njima 15. stoljeća u Zadru i Trogiru⁵⁶) također osmišljene bez zidanih oklopa oltara. Premda uspoređivanja nisu sasvim prikladna zbog različitih uvjeta njihova nastajanja, lopudska čelijska sjedala s uspravnim zaslonima u dva krila, od istoka prema zapadu položena poput zrcalnih dvaju slova L⁵⁷, ne pojašnjavaju bijahu li poput navedenih rađena s vlastitim zatvorenim ormarom. S obzirom da inače nema traga odvajanju kora, moguće se pozvati na djelo u Slanome sa zaključkom da korska sjedala ne uvjetovahu redovito i građenje visoke pregrade, jer su mogla stajati osamostaljena u prostoru. Takvo se rješenje vezuje uz mletačko kasnosrednjovjekovno iskustvo, ali mu se može pripisati starije podrijetlo i arhitektski značaj, možda prema ustroju dokućivom s romaničkim djelom iz splitske prvostolnice.⁵⁸

Inače, opći uzorak postrojenju korskih sjedala koja okrenuta leđima pročelju crkve obgrljivahu oltarno odjeljenje, otkriva izvješće o nestalima u dubrovačkoj katedrali, dajući naslutiti razloge njihova općeg preinačivanja ili izmještanja. U spisima vizitatora iz 1573. godine,⁵⁹ naime, čitamo odlomak: *...Chorus autem est antique fabricae lignee, et in parte anteriori ianuam parvam, adeo quod populo in ecclesia existens extra chorum non possit sanctissimum sacramentum quando elevatur videre prope modicum spatium dicte ianue...*, pa je jasno da su pregrade zasmetale novim prohtjevima za potpunim sagledavanjem euharistijskih svetkovina od publike iz lađe.⁶⁰ No, ne smije nezapaženo biti da je određeni broj u skupini kojom se bavimo tek tada nastajao, jer to jača neovisnosti uređenja samostanskih crkava o spomenutim, zacijelo na crkvenom koncilu u Tridentu sročeni uputama. Budući da se pod nazivom *chorus* obično *korska sjedala* izjednačavaju s *prostornim odjeljenjem* u kojem ona bijahu glavna, čini se bitno razlikovati im tipska uređenja.

⁵⁶ Zadarske nastaju 1418. god : C. F i s k o v i ć, Zadarski srednjovjekovni majstori, Split 1956, str. 78-91.; one u Trogiru 1441.: I s t i, Drvena gotička skulptura u Trogiru. Rad JAZU 275. Zagreb 1942, str.115. Njihovu složenu drvenu konstrukciju i izvornu zatvorenost treba još ispitivati s osobitim obzirom na sadržaje koje uključivahu.

⁵⁷ O njima se ništa pouzdanog ne zna, ali ih kao svojevrsni raritet bilježi već T. G. J a c k s o n sredinom 19. st. kao i neprovjereni zapis iz 1576. god. Čini se da nije o njima ovisna promjena mjesta zapadnog portala crkve na južnom zidu, nego ju je izazvalo naknadno umetanje oltarne niše, koja u paru sa sučelnom očito pomaže dojmju jedinstvenosti prostora u baroknom njegovom uređenju.

⁵⁸ Usp. Lj. K a r a m a n, Andrija Buvina. Vratnice splitske katedrale - drveni kor u splitskoj katedrali. Zagreb 1960; S obzirom na dosad pogrešno tumačeni natpis s navodom *claustrum*, pripadajući mramornoj gredi visokog septuma iz iste crkve: V. D e l o n g a, Ranoromanički natpisi grada Splita. ed. MHAS 1997., Kat.10.- nužno je tu pretpostaviti zatvaranje prostora kanoničkog zbora (lat. *claudare* = zatvoriti) prema odredbama Grgura VII. s kraja 11. st. kako tumačim na drugome mjestu: I. F i s k o v i ć, Reljef kralja Petra Krešimira IV. Split 2002. str. 304.; Širu problematiku razvoja oblika vidi kod: B. P a c e, Nuova ipotesi sull'origine dell'iconostasi. Byzantion 19/1949., odnosno J. M. R i t z, Zum Lettnerproblem, "Deutsche Kunst und Denkmalpflege" 2/1957. s širom literaturom.

⁵⁹ G. F. Sormano : Ragusina visitatio apostolica 1573. - C. F i s k o v i ć, Umjetnine stare dubrovačke katedrale. Bulletin razreda za likovne umjetnosti HAZU XIV / 1-3. Zagreb 1967. str. 75.; Usp. A. M a t a n i ć, Apostolska vizitacija dubrovačke nadbiskupije god. 1573/4. prema spisima sačuvanima u Tajnome Vatikanskom arhivu. "Mandićev zbornik" - Radovi Hrv. pov. inst. u Rimu, I-II / 1965. str. 193-209.

⁶⁰ Stvarno je šest godina poslije Vijeće umoljenih dodijelilo novac za *reformando chorum*: M. D e m o v i ć, n. dj. dok. 175.

Stara fotografija korskih klupa u franjevačkoj crkvi na Lopudu

Jedno su ona čitava načinjena od drva, zamišljena i ostvarena uglavnom samostalno u istočnom kraju lađe, a drugo ona izdvojena s pregradom koju u pravilu dodiruju određujući posebni oblik crkvene arhitekture. Takvom je ustrojstvu pripadala većina zabilježenih ili sačuvanih, najčešće izmještenih dvorednih korskih sjedala, kojima u pravokutnim apsidama pored oltarnih trpeza otpočetak nije bilo dovoljno prostora. Nastojeći uz to očitati veze s rješenjima iz doba koje je prethodilo najgušćoj gradnji samostanskih crkava, ključno je razaznati kako osobitosti razdiobe lađa s visokim pregradama u prijadranskim krajevima mogu pridonijeti općem objašnjavanju njihova fenomena.

U tu svrhu navlastito nas zanima srednjovjekovna matrica podija-mosta na jednostrukom zidu u cjelini zvanoj *tramezzo-pontile* završno nalik *balatorijumu*.⁶¹ Taj zacijelo nije preuzet iz katedralnih trobrodskih bazilika, jer se na drvenim uređajima njihovih korova mjesta za osobita praćenja mise i održavanje propovijedi drugačije raspoređivahu i oblikovahu. Treba se sjetiti raskošnih samostojećih propovjedaonica u Trogiru i Splitu s pozivom na uništenu dubrovačku, pa i one u Krku ili Rabu, Hvaru ili Korčuli radi boljeg shvaćanja različitosti u koje se rješenje redovničkog kora ne uklapa iako se srodna sjedala svećeničkog zbora često na propovjedaonice nadovezivahu. Uz načelno razdvajanje dužni smo prvonavedenom tipu naglasiti rano javljanje jer je u naravi plastički moćna derivacija oltarnih ograda iz starijih faza oblikovanja i opremanja kršćanskih zdanja. Također mu je neosporno i dugo trajanje; svakako preko granica doba kad su sukladni postavi unutar samostana, više uslijed uzdizanja euharistije negoli uvažavanja propovijedi otklanjali arhaičnu mističnost crkava.

Uz navedeno, naravno, ipak ne moramo očekivati da svako davno spominjanje kora ili uočavanje tragova korskih sjedala jamči čvrste pregrade razrađenih služnosti.⁶² Tako - primjerice - podatak o dodjeli novca za oblikovanje naknadno poništenog kora stonskih franjevacu iz godine 1388. ne utanačuje radi li se o drvenim sjedalima ili čvršće zidanim njihovim okvirima, koje bi trebalo očekivati u tamošnjoj prevelikoj lađi.⁶³ Ništa više ne raskrivaju dobro zasvjedočena korska sjedala u zadarskoj crkvi Sv. Frane, kad ih dobiva već 1394. godine, kao što i dorade njihove konstrukcije prenesene iza novog oltara u začelje apside uglavnom kriju pokazatelje izvorne im postave.⁶⁴ Sve u svemu znači da jedan element ne odaje obvezatno drugoga, odnosno da nabava skupog namještaja ne uvjetuje uvijek podizanje pregrade lađe sa svećeničkim klupama poredanim uz rub predoltarja te povišenim propovjedaonicama i rasselima izloženim na prednjem licu. S druge strane, uz spoznaje o uklanjanju pregrada kamenokiparske obrade, možemo biti sigurni u lakše izmještanje onih drvenih kakve predočuju slike znamenitih majstora iz srednjeg vijeka.⁶⁵

⁶¹ Usp. N. G r u j i ć, n. dj. bilj. 42. - budući da među zapisima nema sloge u nazivlju za crkvenu baštinu, jednoznačno ne rabim izraz "balatorij" kako se točno tumači u svjetovno-stambenoj arhitekturi: nav.dj. bilj. 37. Podjednako je upitan gdjekad korišteni naziv "pergola".

⁶² Možda je najpotpuniji opis dan 1488. god. prilikom izrade za crkvu Sv. Marije Velike u Zadru : ... *chorum dicte ecclesie ... de bono lignamine nuncum cum omnibus suis statelis sive sedibus posterioribus et anterioribus magnis et parvis proportionatis ac suis tressijs procedentibus et necessarijs et non ultra, necnon cum suis solaribus et cancellis anterioribus ut decet, fulcitum ... ad similitudinem ac pulchritudinem illius chori ecclesie Sancte Anastasie...* - prema : I. P e t r i c i o l i, Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike. Zagreb 1972, str. 126.

⁶³ Podatak donosi V. K o r a ć, n. dj. bilj. 397.; usp. C. F i s k o v i ć, Prvi poznati dubrovački graditelji. Dubrovnik 1955. str. 54., a naknadno otkrivam vrata zazidana između trećeg i četvrtog prozora na južnome zidu.

⁶⁴ D. F a b i a n i c h, Storia dei frati minori in Dalmazia e Bossina - II. Zara 1864. str. 50-51.; K tome ostaje nepoznato je li pregrada iz 1445. g. bila posve novi element u prostoru ili je, vjerojatnije, mijenjala staru ne tako jaku pregradu.

⁶⁵ Najčešće u tom smislu navodeni primjer su freske Giotto u Assisu, npr. slika "Jaslice iz Greccia" iz ciklusa života sv. Frane : G. P a m p a l o n i, Giotto ad Assisi. Novara 1980,

Prethodno predočiti barem valja kako su na čvrstim pregradama uzdignuti *hodnici-balatoriji* služili osobitom prijenosu poluliturgijskih sadržaja vjernicima u ulaznom dijelu crkve. Posebno se uprikladivahu za nošenje orgulja koje se ne mogu baš posvuda dokazati otpočetak, kako tumači darovnica crkvi zadrarskih dominikanaca iz 1396. godine: *...pro reflectione et reparatione ballatorii que est in medio ipsius Ecclesiae Sancti Platonis ubi sunt organa...*⁶⁶ S obzirom na to da se već tada popravljala, a potkraj 19. stoljeća cjelina bijaše još sačuvana u drvenoj svojoj građi, predmnijeva se dugotrajna upotreba što je svakako rijetkost radi nametanja novih običaja. Osvjetljava ih podatak da su već 1460. godine dominikanci u Dubrovniku približili oltaru stari *balatorij*,⁶⁷ na kojemu bijahu smještene orgulje, valjda kao i u franjevačkoj crkvi, gdje ih stoljeće i po kasnije preniješe na "uzdignuti kor u prednjem dijelu crkve".⁶⁸ Sve to predočuje kako su pregrade s balatorijima shodno prihvaćanju više sadržaja postajale idejno i formalno neizostavno mjesto prožimanja poluliturgijskih službi sa svjetovnijim polovima unutarcrkvenih zbivanja.

No, uz nedostatak izravnih podataka o izražajnoj obradi koju višenamjenske pregrade iziskivahu unutar gotovo svake značajnije crkve, može se razaznati da za očitavanje njihova izvornog lika nisu odlučna tipski ujednačena korska sjedala. Nepotpunost suglasja u tom smislu podastire Korčula, gdje su prvobitna drvena u stolnici zamijenjena novima u 18. stoljeću zadržavši isti položaj pred oltarom iako otvorenija prema prostoru lađe, dok je izvorno srodnima u Gospinoj crkvi franjevac na obližnjem Otoku sustav posve mijenjan zajedno s uklanjanjem pregrade.⁶⁹ Čelijska dvoredna sjedala, naime, u građevini posvećenoj 1533. godine bijaše izradio četrdesetak godina poslije majstor Šimun iz Cavtata u istočnoj polovici lađe, ali su pri barokizaciji crkve prebačena u apsidu iza novog oltara radi boljeg njegova sagledavanja i postizanja sabranosti redovnika.⁷⁰ Tada provedena prekranja

fig. 42. - s prikazom visoke zatvorene ograde pred oltarom i ciborijem postrance od vratiju nad kojima je drveno raspelo zajedno s propovjedaonicom okrenuto prednjem dijelu crkve. Dakako, ta se cjelina može smatrati uzornom za uređenje opservantskih crkava.

⁶⁶ Prvi opis daje: F. B i a n e h i, n. dj. I / 1877. str. 416., dok postanak i namjenu pojašnjava ovdje citirani dokument u T. S m i č i k l a s, Corpus Diplomaticus XV. str. 402-403.; Usp. E. H i l j e u Glasje 2/I. Zadar 1994. str. 62.

⁶⁷ Prema M. D e m o v i ć, d. 173. - taj je pothvat iznimno složen: *... mover et levar lo balatore della chiesa dove sta lo organo tanto piu di alto di quello che a presenta sta e tanto in anzi verso lo altare grande...ne romper aliqua cosa del balatore ne del organo ...* i svjedoči trud u uređivanju crkve kojoj su - po svemu sudeći - veličinu lađe mnogi gledali i doživljavali kao svojevrsni problem teško ostvariva vizualnoga sklada, pa je postajala prostorom zanimljivih stilskih pokušaja suodređenih ikonografskim programom.

⁶⁸ Vidi bilj. 45, 48.; Predmnijeva se da i takvi zahvati proizlaze iz odredaba Tridentinskog koncila o preudašavanju sustava liturgije ali još više o estetsko-funkcionalnom objedinjavanju čitavog prostora crkve u barokno doba.

⁶⁹ Osnovno C. F i s k o v i ć, Kulturno-umjetnička prošlost Pelješkog kanala. Split 1971. str. 71. Iz neobjavljenih zapisa C. Fiskovića proizlazi da je kor za katedralu 1551-2. god. bio u Dubrovniku izradio majstor Venturin di Donato iz Venecije, prema prethodno odobrenom modelu s 34 sjedala. Korčulanski arhiv No. 134. Atti del conte P. Valeresso: 24. IX. 1551, 30. X. 1552.

⁷⁰ Njemu će se u dubrovačkome području - po svoj prilici - uz daljnje potvrde smjeti pripisati veći broj složeno osmišljenih i za postavu u lađe s pregradama predviđenih korskih sjedala. U tom smislu indikativna je podudarnost motivike rezbarenog ukrasa na zaslonima klupa u Orebićima i u Slanome, gdje su nažalost unakažene.

bijahu tolika da onemogućavaju lako očitavanje prvotnog oblika, ali im smještaj u lađi otkriva sama arhitektura. Naime, čvrsti lik pregrade na koju sjedala visokih zaslona bijahu vezana, točno odaje izvana na južnome zidu crkve mali zazidani otvor na razini terase, nad donjim većim vratima u klaustu. Obraćamo mu pozornost shvaćajući kako u danj shemi pristup na galeriju pregrade izravno s vanjske terase nisu sprijećavali prijadranski klimatski uvjeti, pa se lako uvriježiše čedna vrata balatorija koji ionako nije služio brojnim djelovanjima.

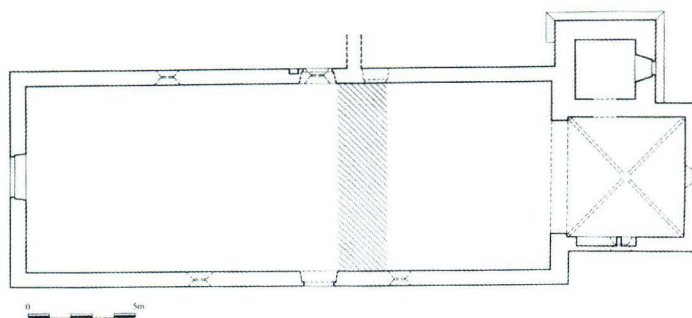
Nadalje ističući da razna osnovna osvjeđenja svećeničkog kora nisu jedini znaci postojanja čimbenika koji nas zanima, pratimo ta mala vrata na boćnim zidovima lađa. Nalazeći ih višekrat zazidane na razini otvorene terase klaustu, lako spoznajemo njihovu prvotnu međuovisnost, odnosno doznajemo visinu u istim gradnjama poništenih balatorija. To naznaćuje da nisu pregrade bile samo stavka osposobljavanja kora, prema raspoloživim podacima naknadno unošena u starije gradnje, nego sastavni član cjelovitog projekta na koji se računalo od utemeljenja arhitektonskog sklopa. Uistinu se po primjeru Hvara ili Zadra, te Otoka i Stona, s pomno promišljenim odnosom rećenih vrata prema prozorima na južnom crkvenom zidu,⁷¹ rješenje ponavlja gdje to krilo klaustu nema nadograđeni kat. Slijedom općeg ujednaćavanja građevno-prostornih ustroja velikih domova prosjaćko-propovjednićkih redova učestali su takvi prolazi i iz građevina prislonjenih na crkvu. U Poreću tako na sjevernom zidu crkve prema krilu porušenog samostana vide se u pravilnim pojasima klesanaca troja zazidana vrata, a uvjetima pružanja pregrade unutra odgovaraju ona tik do zapadno drugog gotićkog prozora. Budući da upravo taj na sućelnom zidu nema parbenjaka, jer je nad ulicom izmaknut prema apsidi, pretpostavljam da je ostavio mjesta za naslanjanje mořebitnog mosta balatorija na pregradi lađe,⁷² ujedno u ravnoteži sa sljedećim istovjetnim otvorom osigurao ravnomjerno osvjetljenje unutrašnjosti.

Inaćice sustava su razvidne na nizu istorodnih gradnji kojima predviđanje pregrade opravdava estetski i funkcionalno više nego dvojbenu izduženost pravokutne lađe. Zato pregrade u svakom obliku i vrednujemo uokvir zamisli samostanske crkve pa i ćitavog građevnog sklopa, ističući im vrijednost o kojoj se dosad nije u znanosti govorilo. Pomoću njih se prezbiterialne prostorije ćinilo skladnijima prema razmjerima prostornih velićina, dok u tlocrtu mahom oćrtavaju ćetverokut izjednaćenih stranica, što valjda nije slučajno. Oćito se svetištu dolićnim harmonijama planski zaćinjala i provodila gotićkom stilu urođena geometrija koju jednostavno razvijaju sredstva oblikovanja ukupne građevine.

⁷¹ Te su crkve temeljitije istraćene ali rećene potankosti nisu bile predmet pozornosti, pa ih iznosim prema slabim fotografijama, zgodimice i recentno neprovjerenim sjećanjima. Uostalom, za još neke napute i zaključke neophodan je sustavniji obilazak terena s jedinim zadatkom proućavanja elemenata koji se oćito ponavljaju, a na koje ovdje tek obraćam pozornost kao poticaj istosmjernog istraćivanja svakog pojedinog spomenika iz netom oćitane skupine.

⁷² Ne vodeći računa o smislu zatvorenih vrata na sjevernom zidu crkve bilježi ih M. P r e l o g, Poreć - grad i spomenici. Beograd 1957. str.122.; Nova zapažanja također dovode u pitanje dosadašnja objašnjenja o svrsi južnog portala koji je R. I v a n ć e v i ć, Franjevaćka crkva u Poreću - urbanistićka, arhitektonska i tipološka interpretacija, Zbornik Poreštine 2 / 1987. - smatrao izlaznim za vanjsku propovjedaonicu (kojoj ne vidim traga), a G. N i k š i ć suprotstavljeno neophodnima za "punjenje i pražnjenje velike dvorane lađe" namijenjene samo građanima - bilj. 104.

Štoviše, može se ustvrditi da je položaj pregrade lađa uvjetovao raspored ključnih bočnih svjetlosnih i drugih otvora, nepobitno mišljen u tijesnoj vezi s visokom razinom postizanja arhitektonskog reda. Važnost mu podvlači činjenica da je mjestimice prouzročio i neke asimetrije uobičajeno vitkih i uspravnih prozora koji se ne raspoređuju isključivo ritmički u danoj cjelini, već prema prohtjevima osvjetljavanja prostorija nastalih podizanjem poprečnog korisnog podija a i njega samog.⁷³

Tlocrt franjevačke crkve u Poreču s upisanom pregradom lađe

S pouzdanjem o tome govorimo u sklopu franjevac na Prigorju iznad Orebića, gdje pregrade više nema ali je raskriva više međusobno povezanih elemenata. Već izvan crkve na južnome zidu u tom smislu vrijedi apsidi nedaleki, gotovo neuočljivi ulaz naknadno zazidan zajedno s prozorom nad njim. Odaje ga okomita reška u pravilnim nizovima klesanaca i lijevo od nje reljefni mali križ gotičkog ornamenta dok se pravokutni otvor (također odavno zatvoren jer je u polju prislanjanja velikog baroknog oltara iznutra) razlikuje od ostalih uskih i uspravnih prozora s gotičkim lukom na vrhu, iako im je okvir rađen od jednako skošenih pragova. Ne sumnjajući u izvornost njihova nastanka i postava, dakle, dovodimo ih u vezu s negdašnjom pregradom lađe to više što se u hodniku kata uz crkvu na drugoj strani sljubljenoga samostanskog krila otkrivaju dvojica vratašca: istočna propovjedaonica naslonjena uz lezenu, i malo dalje prema zapadu zazidana ona koja su vodila na unutrašnji poprečni most.⁷⁴ Nedvojbeno je taj bio zaključak

⁷³ Navlastito razmještaj zidnih otvora dvojake namjene osim što potiče istraživanja o položaju pregrade s mogućim podijem, svjedoči da je ona bila zamišljena u isto doba kad i inače rijetko premještani prozori.

⁷⁴ Iako bijaše uočena nelogičnost probijanja vratašca barokne propovjedaonice samostalno "okačene" upravo na lezenu sjevernog zida lađe, podatak o otkrivenim drugim vratašcima kao i o zazidanim otvorima na južnome zidu je ostavljen bez objašnjenja pri monografskoj obradi spomenika: "Spomenica Gospe Anđela nad Orebićima", Omiš 1971, pa i kasnijim kraćim osvrtima: Gospa od Anđela - Orebići 1995. U ukupnom vrednovanju franjevačkog graditeljstva tako videna cjelina je značajnija jer je ova crkva rađena od 1471 g. po narudžbi opservanata, a u zamisli majstora Mihoća Radišića nesumnjivo odgovornog za sve njezine kakvoće.

dobro proporcionirane lađe, koji donekle dokazuju i dijelom sačuvane drvene klupe,⁷⁵ zacijelo rađene za prostor pred oltarom a ne za smještaj u pravokutnoj apsidi, prilično tijesnoj i za opsluživanje menze nedostatnoj.

Premda u oblikovnom smislu kor orebičke crkve zaostaje za inima, plodno se u njemu zbrajaju razni čimbenici, što mogu posvjedočiti pojavu koja je davno zaslužila cjelovitiji osvrt. Posebno se uviđa da su pregrade imale i lađe srednje veličine u izvangradskim predjelima, a ne samo one pretjerano dugačke i visoke u napučenim urbanim središtima, jer su izjednačene u svojim prvotnim zamislama i sadržajima, načinima sustavljanja i vidovima opremanja bez obzira na konstrukciju pokrova pomoću otvorenih tavanica ili svoda. Sve su potpadale normama oblikovanja ovisnima o duhovnosti kasnog srednjeg vijeka pa su uz dometanje prednjih oltara nadvladale razlike u izgledu apside i lađe, u biti funkcionalno dopunjale a estetski oplemenjivale čitave gradnje. Stoga, uz punije razumijevanje okolnosti njihova nastajanja, i unutrašnje im pregrade naslućujemo čak ondje gdje ih više nema, gdje su nestale s okončanjem prilika koje su ih stvorile.

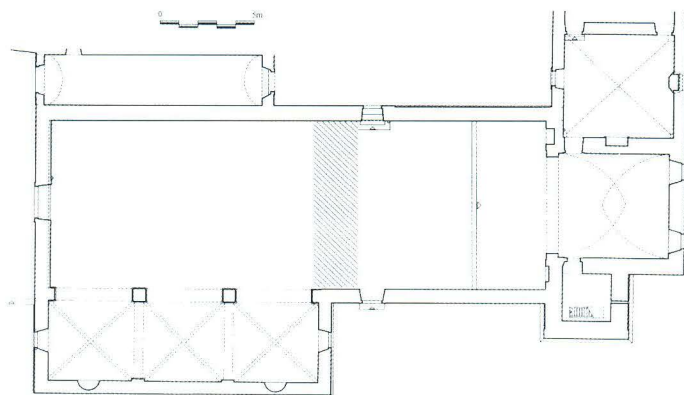
Uistinu se od nekog doba težilo objedinjavanju ukupnog sakralnog prostora, te je uz poništavanje povijesne mu člankovitosti i fizičke slojevitosti potaknuto preobražavanje kasnosrednjovjekovnih ustroja koje korno odjeljenje bitno obilježava u sadržaju i izgledu. Povinjavajući se općim zahtjevima za potpunom vidljivošću euharistijske svečanosti u ime što punijeg sudjelovanja puka pri činima Božjih službenika, dokidala se zatvorenost predoltarnih konstrukcija, dok su pod pritiskom jačanja javnosti euharistijskog čina skupne djelatnosti redovnika povučene dublje u tkivo njihovih zajedništava, iza oltara pojačavajući jednom zadana izdvajanja. Ujedno su uz ukidanje velikih pregrade lada samostanske crkve prihvatile veći broj u obim stranama objedinjenih prostorija lađe raspoređenih oltara, kako rasvjetljaju najtemeljitiije promjene u crkvama Zadra i Dubrovnika, a u manjoj mjeri i drugih središta, kad su uz prethodno odstranjivanje pregrada korska sjedala prebacivana iza oltara.⁷⁶ Na taj je način sačuvan njihov dodir sa žarištem bogoslužja, a službenici crkve ostadoše unutar stražnjeg kora, koji uz nakane neposrednog stapanja pučanstva s činima na žrtveniku gubi posredničku ulogu što mu nekoć davaše osnovu i za doličnu likovnu razradu.

Jednom poništene pregrade ne daju prilike osvrnuti se na njih kao umjetnička djela, pa ostaje poticajno to dokučiti ogledom cjelina u kojima bijahu zasigurno oblikovane prema načelima i navadama vladajućeg stila. Neprijeporno je pak da se u tipološki doradenoj pa i stilski sredenoj arhitekturi crkava u primorskim samostanima mnogo na estetskom planu postizalo s rasporedom prozora. Držeći

⁷⁵ Rađene su u gotičko-renesansnim oblicima po uvriježenoj čelijskoj tipologiji. Nalaze se na baroknome pjevalištu, a u literaturu ih je s osnovnim procjenama uveo C. F i s k o v i ć, *Franjevačka crkva i samostan u Orebićima*, str. 55-56. u nav. zborniku o spomeničkom sklopu 1971. - usp. bilj. 71, 74.

⁷⁶ To izaziva čak promjene tlocrta začelja crkava sv. Frane dvaju svojedobno najjačih obalnih samostana u Zadru i Dubrovniku, a poznato je i u Cresu, budući da se izvorno usku pravokutnu apsidu nije ni moglo proširivati. U dubrovačkom Sv. Dominiku čak je urodilo oblikovanjem kora na dva kata unutar široke apside u zaklonu velikog oltara, neobazrivo uklonjenog 1980-ih godina, dijelom i pozivom na potrebu vraćanja nekog patvorenog izvornog stanja. Zacijelo je mijenjanje kora bilo u skladu s nastojanjima poslije Tridenta u kojima se preporučuje posebna zatvorena liturgija klera, a na narod malo obazire ako se izuzme propovijed : A. A d a m, n. dj. str. 42

na umu da one mahom nastaju unutar vladavine gotike, kojoj su u jadranskoj Hrvatskoj i najpotpuniji iskaz,⁷⁷ nije teško dokučiti kako se navlastito s njihovom simetrijom težilo uspostaviti ideale stila vezane na učinke svjetla koje uvođeno kroz visoke a uske otvore nalik prorezima zida stvara dojam univerzalne, bazično vjerske metafizike.⁷⁸ Stvarno su oni, postavljeni izravno na ravnoj oplati golim dvoranama nalik zidanih lađa, pravilnom ritmičnošću pojednostavnili sustav prijašnjih višebrodnih bazilika punih uznemirenih osvjetljenja te omogućili cjelovita i ujednačena sagledavanja geometrijski strogih a vrlo visokih gradnji. Spram tim glavnim načelima, svaki poremećaj reda razmještaja otvora sročeni uz poštivanje mjere i proporcija pa i složnosti s drugima, moguće je istumačiti u odnosu na ustroj prostora s visokim pregradama.

Tlocrt franjevačke crkve u Cresu s upisanom pregradom lađe

Unutar gotičkog sustava, dakle, nedvojbeno su za pregrade uputna bočna vratašca na katu, na visini završnog njihovog podijuma. Prema njegovoj širini uglavnom se malo pomiču k pročelju od okomite osi koju zadaju ona što prizemno povezuju kor s klaustrom ili hodnicima samostana.⁷⁹ Time očituju osobitost

⁷⁷ I. F i s k o v i ć, Gotika. ELU 1/1995, str. 291-305. Inače valja naglasiti da je poimanje gotičke forme, u zrcalu baš Jadranu okrenutih apeninskih pokrajina, s ovim crkvama jače lišeno problema stilskog oblikovanja građevina. Ključ su njegova čitanja u ovome tipu crkava upravo uski i visoki prozori oštro završenog luka, koji ritmički raspoređeni na oplošju golemih prostorno jednostavnih lađa snaže zamisao vertikala svojstvenih zakonima stila. S obzirom na to svakoj promjeni njihovih simetrija iznalazimo razloge upravo u izvornome postojanju pregrada.

⁷⁸ Za iznalazjenje suglasnosti s idealnim estetskim gledištima gotičkoga stila vrijedna je knjiga: R. A s s u n t o, Teorija o lepom u srednjem veku. Beograd 1975, gl. 4-8.

⁷⁹ Budući da je općenito malo tako zajedničkih rješenja, na njih i polazem oštricu pozornosti makar se za arhitekturu činila neznatna. S navedenim pomakom, naime, raskriva se u prostoru mogućnost da podijum prema pročelju razumljivo prethodi vratima. Zapravo se takve potankosti nije pojašnjavalo uglavnom s razloga što građevinama nedostaju detaljniji arhitektonski snimci, većini načinjeni samo u prizemnom tlorisu bez podataka o arhitekturi na katu.

prvotnog projekta, gdje kad nadopunjenu s ulazom na propovjedaonicu smještenu sred bočne stijenke prednje prostorije kako joj je ponajbolje služilo.⁸⁰ Nedoumice u pronalaženju tih većinom poslije (zbog uklanjanja pregrade a premještanja propovjedaonice) zazidanih vratašca, proizlaze iz činjenice da im radi čednih mjerila i nereprezentativne namjene nisu pridavali osobitu pažnju. Tako se i rijetka preživjela poput najurednijih u Hvaru predočuju najobičnijim prosjecima zida iako se na njih računalo pri ukupnom razmjeravanju bočnih fasada u skladu s arkadama klaustara. Međutim ih zatečene bez okvira analitičari zgodimice gledahu naknadnim posredovanjima u oplošja zida, te ih isključivahu iz vrednovanja građevina. Tek po razrješivom odnosu donjih unutrašnjih vrata kora i malih za pristup mostu na katu, slutimo da su takva vratašca poslije koristila za pristup izdvojenim propovjedaonicama. Po tom se običaju u Cavtatu i Krku izravnije označuje postojanje prvotno zidane pregrade lađe završene "balatorijem" kojemu je širina na oba mjestu dopuštala jednokrako pružanje u prostoru.⁸¹

Na tragu toga neophodno je preispitati rasporede svih otvora na crkvama samostana s uvjerenjem da se od jedne do druge može razriješavati postojanje ili nepostojanje visokih ograda. Na većini navedenih franjevačkih svetišta dvojna su vrata prizemno na obodnim zidovima lađa, u pravilu osim pročelnih još jedna na strani koju ne zatvara samostan. U Zadru ili Poreču, Krku ili Cresu, Cavtatu pa Pridvorju i Orebićima, štoviše, slijedom različitih tragova može se dokazati da postrana vrata odgovaraju iznutra korskom odjeljenju, ostavljajući zakonito prednja za publiku. Ona u pravilu kompozicijski kao i obradom naglašavaju ideju Crkve, što druga služeći pripadnicima zatvorenih duhovnih zajednica zanemaruju. Zato su prvobitno postojala na crkvi Sv. Križa na Čiovu iz 1432. godine u sastavu najuspješnije ustrojenog dominikanskog svetišta strogih opservanata.⁸² Inače se u skupini istorodnih prednja i postrana vrata okretahu površinama gradskog javnog prostora u Zadru kao i Trogiru te Dubrovniku, pa se vezom na istočna odjeljenja mogu smatrati propisanim u 14. stoljeću. Uz takva rješenja svakako pomišljamo na svečane ophodnje koje su tijekom srednjeg vijeka itekako suodređivale oblike arhitekture.⁸³ U pozadini ostaje povijesna istina da su obredi mjestimice utjecali

⁸⁰ Primjer u Hvaru svjedoči kako središnjim položajem u odnosu na prednji dio lađe propovjedaonica unutar skladnog razmjeravanja crkve posve ispunja i prohtjeve svoje namjene jer vlada poglavito prostorom za vjernike. Inače se pri očitavanju geometrijske kompozicije svake od navedenih crkava zapaža pravilnost četverokuta korskog odjeljenja, zacijelo zamišljenog u izrazitoj harmoniji koja odgovara obrednim sadržajima drugačije od prednje prostorije za pučanstvo i propovijedi.

⁸¹ Inače u građevini vrh grada Krka zasad nema vidljivih neopozivih potvrda zidanoj pregradi, pa je i ne razjašnjava o spomeniku općenito oskudna literatura. Slično je i u Cavtatu, gdje franjevačku crkvu bez spomena tih elemenata prate detaljniji opisi u zborniku "Samostan Gospe Snježne u Cavtatu", Dubrovnik 1984.

⁸² O njoj u svjetlu obnove redovničke stege: S. K r a s i ć, Dominikanski samostan Sv. Križa na Čiovu. PPUD 31/1991., a osnovne, zanemarene podatke o gradnji: C. F i s k o v i ć, Naši graditelji i kipari u Dubrovniku XV. i XVI. st. Zagreb 1947. str. 99-100.; Dosad bočna vrata kao ni prozor za osvjetljenje pregrade lađe na vanjskom južnom zidu, naknadno zatvoreni, ne bijahu ni zamijećeni.

⁸³ U sklopu šire mogućeg tumačenja bočnih vratiju na samostanskim crkvama napomenuti valja da je na staroj slici panorame grada Dubrovnika koja se čuva u samostanu franjevacu iz 18. stoljeća upravo i predočena procesija što izlazi iz istočnog ulaza i okrenu-

na urbanističke planove, pa bi bilo razumljivo da je njihovo redovito održavanje poticalo i razradu svetišta sa svim nabrojenim oblikovnim čimbenicima.

Istom se pak pravilu zacijelo podređuju i crkve na kojima uz izostavljanje pročelnih vrata postoje dvojna bočna, pa uz odmjeravanje razmaka među njima na dužini zdanja nema razloga nevjerici da ih uvjetuje unutrašnji sadržaj. Imaju ih najizraženije svetišta Sv. Frane u Dubrovniku, pa ona Gospe Špilica na Lopudu, pružajući neistovjetna opravdanja u biti bočnom okretanju čitave građevine.⁸⁴ Prvi se primjer obično tumačilo smještajem crkve na početku glavne gradske ulice kojoj dvojna vrata vode, dok sukladnost drugog također u prvi plan stavlja povezanost s prilazom iz naselja. Iako se sve pričinja više-manje spretnim ili sretnim prilagodbama povijesno-urbanističkoj zbilji, ostaje činjenica da se time uvažila sadržajna razdioba unutrašnjeg prostora kako ju je ostvarivala pregrada lađe. Povrh svega je upečatljivo da su umjetnički razrađeniji okviri istočnih vrata,⁸⁵ koja su nadohvat svetištu bila izravni spoj upravo s kornim odjeljenjem obiju crkava pripadajućih sredinama koje djelotvorno preplitahu i prenašahu iskustva. U tom smislu pozornosti su vrijedna i dvojna bočna vrata, prema ulici na sjevernome zidu velike crkve Sv. Nikole u Stonu,⁸⁶ stiješnjene pred zidinama i pročeljem donekle odvojene od gradskog prometa. Zato su joj valjda i udvojeni postrani ulazi, prvi koji vodi u prezbiterij a drugi prednjem dijelu lađe, oba čedniji od zapadnog najvećeg portala rađenog u romaničko-gotičkom rječniku regionalne arhitekture.

No, dok ne raspoložemo ujednačenim opažanjima iz svekolikog naslijeđa, privlači činjenica da sve samostanske crkve hrvatske obale na razdijelnom zidu prema građevinama za život redovnika također u prizemlju imaju po dvojna manja vrata u sastavu prezbiterija. Uključivo još i vratašca na katu za propovjedaonicu ili balatorij sred lađe, utvrđuju svu sraštenost glavnine crkava sa samostanima podupirući im grupno imenovanje za koje se zalažem. Dodatno važnijim se čini što prizemno jedna vrata povezuju apsidu i sakristiju, obično usadenu u krilo

ta zapadnome, ali ta opaska ne utvrđuje daljnja činjenična stanja. Upadnije je od nje otkrivanje bočnih vrata na crkvama koje zacijelo nisu imale mnogo vjernika niti mogućnosti jačanja velikih praznika svečanim ophodnjama u urbanim prostorima, npr. u Prigorju nad Orebićima.

⁸⁴ Među njima slabi mogućnost da je podlogu tome dalo hijeratski uređeno dubrovačko društvo : I. F i s k o v i ć, Franjevački samostani u okviru Dubrovačke republike. "Pod zaštitom sv. Jeronima". Dubrovnik 1999. str. 43-80.; Ovdje se ne dotičem njihova ikonografskog programa, ali možda nije suvišno zamjetiti da je dubrovački s likovima sv. Ivana Krstitelja i Jeronima pored Gospe Milosrdne dijelom suglasan onome iz cjelovite franjevačke crkve u Hvaru, jer upozorava na širenje svakovrsnih dogovornih inačica u umjetničkom stvaralaštvu istočnog Jadrana.

⁸⁵ Za crkvu u Lopudu vidi : V. L i s i ć a r, Lopud. Dubrovnik 1931, str. 47. te I. F i s k o v i ć, O umjetničkoj baštini franjevaca na dubrovačkom području. Mogućnosti 4/6. Split 1998, str. 256 i d. O dubrovačkoj više u zborniku "Samostan Male braće u Dubrovniku" 1985.- posebno : I. F i s k o v i ć, Srednjovjekovna skulptura... str. 465-495.

⁸⁶ Pokazatelj njihova vrednovanja su reljefi, bez obzira na slabu vrsnoću, u lunetama koje pročelni nema. U dodatku spoznavanja vrsnoća te arhitekture valja uočiti kako se raspored prozora povinjava simetrijama svake fasade umjesto unutrašnjosti lađe, što ne nijeće mogućnost postojanja barem drvenoga kora nego dokazuje prvobitno stvaranje projekta s usklađivanjem poglavito elemenata crkve i zvonika s klaustrom, iako su mu krila rađena do u 16. st.

samostana koje se na crkvu naslanja, a druga se priklanjaju također istočnom dijelu o boku lađe vodeći prema klausturu ili dvorištu. To se sa sigurnošću ponavlja mnogo puta,⁸⁷ te napućuje na izdvojene pristupe oltaru i koru u kojem, dakako, takav sustav ističe podređivanje prostorija onim obvezama redovnika koje su nalagale sadržajne i fizičke razdiobe crkvene unutrašnjosti. Štoviše, takvo udvostručivanje vrata bitno jača neovisnost apside koja u pravilu nosi ključne iskaze stilskog i estetskog viđenja građevina.⁸⁸ Nadasve pak odvojena po jedna vrata u apsidi i u lađi svjedoče racionalnost ukupnog prostornog poretka kojem je pregrada lađe kao najveće jedinice gotovo neizostavna. Naime, poglavito ta vrata u stanovitaj sukladnosti s nasuprotnima dokazuju odjeljene uloge strogo omeđene oltarne prostorije i predoltarnog kora, kao molitvenog u crkvi neophodnog prostora, makar ih s pregradom pomaknutom k pročelju smatrali sastavnim dijelovima prezbiterija. Ali je važno da u njemu obavljeno stupnjevanje veličina pa i likovne obrade prati red sadržajnih vrijednosti koje iskazuju i oba prolaza prema samostanu.

Ukupni poredak, dakako, sriče zamisao gotičke crkve u posjedu samostanaca sv. Frane kao vrlo jednostavno ostvarive stereometrijske konstrukcije u kojoj građevno-prostorni svaki član ima položajnu svoju i oblikovnu razložitost. U tom smislu vezano na problem postojanja pregrada lađe vjerojatno će se na drugi način moći vrednovati npr. dogradnja bočnih kapela samostanskim svetištima u Poljudu kao i Hvaru, te Cresu ili u Cavtatu polazeći od cjeline Sv. Frane u Zadru.⁸⁹ U svima se njima iskazuju nova, renesansna htijenja za idejnim i formalnim okupljanjem prostora unutar građevnih tijela, a dosljedno bogatim svim raščlambama bitno uzdižu vrsnoće stilskih im iskaza. Polazišno su pak odraz raslojavanja komunalnih društava obalnih gradova, u kojima očito pojedinci stječu moć podizanja svojih zavjetno-grobnih zdanja priključujući ih prostorima dotad zajedničkih predvorja crkava. Glede toga istaknuti valja da takvih kapela nema izvan gradskih okružja, pa ih poglavito držimo vanjskim dokazom potvrđivanja uglednih pojedina i obitelji koji sa sviješću o podizanju svojeg dostojanstva pridonose jačanju

⁸⁷ Važno je razmotriti ujednačenost pojave u vremenskim rasponima od prvih do posljednjih nastalih crkava, a posebno uključiti portale sigurnijih datuma izrade. Međutim ipak ne smatram da su ta vrata iznimno važna jer omogućavaju dodir dvaju "kontemplativnih" prostora: A. B a d u r i n a, Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja. Zagreb 1990. Iz istog je teksta očito u kolikoj je mjeri arhitektura naših samostana zaobilazila građevne regule reda poglavito u oblikovanju crkava od 14. stoljeća dalje. Nema, naime, sumnje da su kasnije franjevačke i dominikanske crkve brzo zaboravile prvobitna pravila i iskustva građenja pod koja spada i oblikovanje kora.

⁸⁸ I to, uostalom, suprotiva tezi o "propovjedničkoj" naravi tih crkava, neprijeporno znači da je euharistija i u njihovom osmišljavanju, kao kod svih kršćanskih svetišta, uvijek bila dominantna - teološko-teorijske pretpostavke opširno razlaže npr. M. K u n z l e r, La liturgia della chiesa. Milano 1993.- posebno cap. IX. Lo spazio liturgico, gdje odvajanje propovjedaonice od oltara i recipročnu diobu liturgije svećenstva od pobožnosti puka tumači nadvladavanjem srednjovjekovne slike svijeta - str. 226 i d. prema: H. B. M e y e r, Was Kirchenbau bedeutet. Wien 1984.

⁸⁹ One u Šibeniku i na Badiji, posvećene Sv. Križu, pripadaju dobu kad pregrade lađe kao i predoltarni korovi, s prvim opadanjem svijesti o potrebi snažnog zajedništva i sukladnih tradicija unutar samostanskih duhovnih zajednica, uglavnom bijahu zanemarivani i u ukupnoj liturgijskoj postavi sklanjani iz glavnog prostora. Zato su te intervencije pokazatelj drugog, u osnovi poslijetridentskog eklesiastičkog duha.

zajedničkih duhovnih dobara na poziv redovnika.⁹⁰ Posebice polaganje privatnih kapela uz zapadnu polovicu lađe, daje znati da površine priklonjene apsidi bijahu predodređene za duhovne službe u koru, bez obzira jesu li u njima ikad obistinjene visoke pregrade.

Ne dirajući u odjeljenja za unutarsvetišna bavljenja redovnika, i ostavši povučene od crkvama sadržajno važnog začelja a bliže glavnom ulazu, te su dogradnje s četvrtastim tlocrtima održale geometričnost cjelina. Višestruko su uzornom hvarskom svetištu udvostručili lađu u zanimljivome prostorno-sadržajnome spoju, kojoj inačicu nalazimo i u Cavtatu kao plod kasnijih strukturalnih promjena zdanja. Inače su redovito bez apsida u ravnovjesju prvotnih i novih stilskih oblika uz pročelni dio crkve koji je lakše trpio promjene jer nije imao posvećene namjene. U kontekstu njegova jačeg otvaranja svjetovnim polovima, uostalom, nipošto slučajno neće biti što su neke, poput krčke ili zadarske crkve Sv. Frane, u tom dijelu produljivane svrhom uvećavanja prostora za građanstvo.⁹¹ No, kapele koje se dodavahu i prije 16. stoljeća, mjestimice poremetiše ravnoteže aksijalno ustrojenog prostora pa i izvornost cjelovitih namjena samostanskih crkava, što u dvojakosti prostornih podjela još zadovoljavahu oblike srednjovjekovnog zajedništva kojemu je puni odraz bila izvorna podjela velike lađe s visokim pregradama.

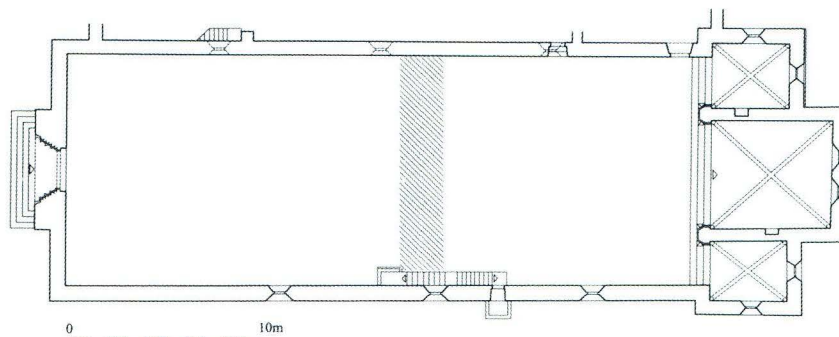
*

Pri sagledavanju ukupnog unutrašnjeg uređenja samostanskih crkava u kojima pregrade predmijevamo zadane od njihova utemeljenja, bez obzira na doba sačuvanih ili poznatih, posebno je pitanje smještanja propovjedaonica. Većina je njih dostupnih novijeg postanka, mahom središnje uzdignutih na bočne zidove lađa prema običajima baroka koji im je preudešavao prostore na način koji smo opisali. No s obzirom na osobitosti ovdje obrađenih spomenika, neće biti pogrešno pregrade lađa držati i prvobitnim mjestima održavanja propovijedi, jer to izravno

⁹⁰ Ne samo da su izvorno bile u vlasnosti privatnika, nego im se za razliku od mahom nezvanih prvih graditelja čitavih crkava pojedinačno znaju imena tvoraca. Redaju se iz druge polovice 15. st. kod franjevaca u Zadru i Šibeniku pripisane krugu N. Firentinca, pa u Cresu s izvrsnim dokazivanjem zrele renesanse posredstvom mletačkih majstora; radije negoli splitskih kako se tumači prema arhivski pročitanim prezimenima. U istome pak lancu vidimo Alešijevu kapelu u dominikanaca u Splitu, nestalu poput još nekih (npr. u zadarskom Sv. Platonu), zatim spomenute u Hvaru i Cavtatu sraštene u cjelovitu bočnu lađu, sa čime se sve svakako uvećavaju obredne služnosti crkve itd. Ako ih prihvatimo za tipično renesansnu pojavu, odraz osvještavanja pripadnika uglednijeg patricijata, može se zamjetiti i njihovo izostajanje u prekomorskim sredinama, gdje je arhitektura samostanskih crkava češće ostajala nedirnuta, valjda zahvaljujući snažnijem izdavanju iz tkiva komunalnog života u većim i složenijim društvenim zajednicama.

⁹¹ O produživanju crkve sv. Frane u Zadru: E. H i l j e, u Radovi Fil. fak. 29 (16), Zadar 1990.- te dalje o Sv. Platonu u istome gradu prema bilj. 67.: I s t i, Marginalije uz obnovu crkve Sv. Dominika u Zadru, Glasje 2/I. Zadar 1994. - dok na crkvi u Krku nije sigurno ni uz očito - vjerojatno razmještanjem para novih oltara prouzročeno - premještanje bočnih vrata prema pročelju. Tim povodom kao ni u drugim primjerima nisam bio upućen ni u dokumentaciju ne tako davno izvodene sanacije crkvene unutrašnjosti, što bi mogla pružiti čvršće podatke.

svjedoče važni neki primjeri.⁹² U tom smislu prednjači propovjedaonica crkve Sv. Frane u Puli, često isticana zbog toga što strši dvostruko na unutrašnjem i vanjskom zidu oko sredine južnog zida velike lađe. Omogućavajući propovijedi za pučanstvo izvan kao i unutar crkve, uistinu rijedak oblik,⁹³ međutim, nije se dostatno gledao u svojoj ukupnosti s dvokrakim kamenim stubama koje na unutrašnjem zidu lađe spretno razdvajaju prilaze povišenom jednom i drugom propovjednom mjestu. Uz to je u sklopu našeg ogleada bitno da te zidne stube ne počinju od poda lađe, nego s određene visine, približno dva metra odignute od poda, što podrazumijeva nestanak nekakvog stalnog, više-manje čvrstog podnosa.

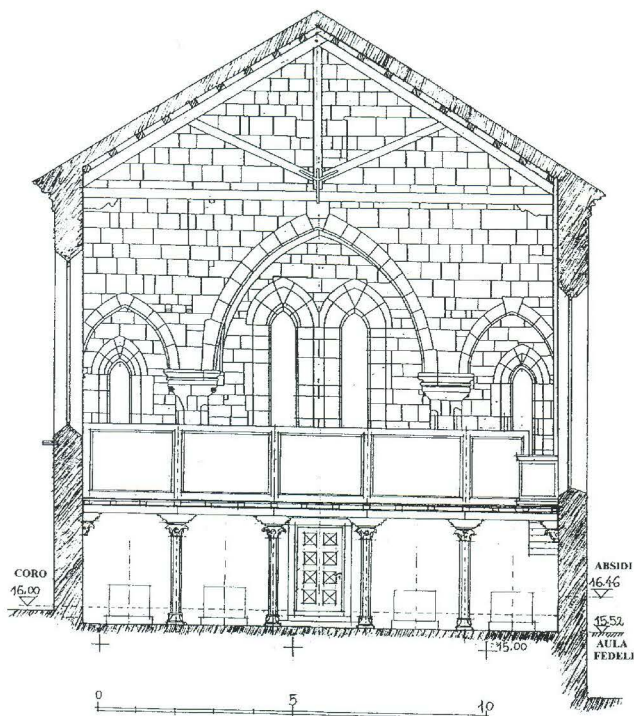
Rekonstrukcija pregrade u crkvi sv. Frane u Puli (A. Krizmanić)

U tom smjeru sam pokretao raspravu među istraživačima, polučivši i odgovore koji su prihvatili promišljanja pregrade, uz činjenicu da je propovjedaonica unutar lađe čitava jako obnovljena kad je građevina vraćena pravoj svojoj namjeni.⁹⁴ Budući da se zahvat vodio onodobnim zamišljanjem crkve kao propo-

⁹² Iako je propovijed posebice prouzročila oblik jednobrodnih velikih crkava, u 13. st. bitno suprotan velebnim romaničkim bazilikama, ipak naglasiti valja da se već 1250-ih godina franjevačka crkva u ključnim zapisima svojih središnjica naziva *conventualis ecclesia* = samostanska, a ne neka drugačija crkva.

⁹³ Cjelovitije tumačenje dao je R. I v a n ĉ e v i ć 1964. u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji o gotičkoj arhitekturi Istre (rukopis dostupan u NSB - Zagreb), potvrđeno u prijašnjim konzervatorskim studijama - vidi dalje u bilj. 105. Svakako se ne ponavlja u Poreču, kako oglede istog autora iz 1986.- bilj. 73. str. 103-116. ispravlja G. N i k š i ć, Sklop istarske sabornice u Poreču. Konzervatorski elaborat. Split 1989. Usp. bilj. 72.

⁹⁴ O tome kod A. K r i z m a n i ć, Samostan i crkva sv. Franje. Pula 1998. (neobjavljena disertacija - Arhitektonski fakultet u Zagrebu) s nacrtima konzervatorskog zahvata G. Cirilia iz 1923. god., koji u prvim interpretacijama istraživaču nisu mnogo značili. U tom vidu on je na simpoziju o prihvaćanju gotike u Motovunu 2000. god. podnio izlaganje s monografskim prikazom crkve, nakon čega sam mu obratio pozornost na moguće izvorno stanje, odnosno postojanje pregrade kakvu sam nalazio u mnogim gotičkim crkvama Dalmacije. Pismeno mi zahvalivši poveo je istraživanja u krugu koji sam mu naznačio, te u zborniku sa simpozija objavio i prije nepredočene rekonstrukcije koje dijelom prihvaćam i prenosim u sastavu svojih viđenja problema, premda su im objašnjenja dana u bilješkama bez zalaženja u prijašnji glavni tekst, pa se i autorova opredjeljenja čine još uvijek neiskristalizirana.

Presjek franjevačke crkve u Puli s pregradom i propovjedaonicom

vjedničke dvorane, uz provedeno ogoljivanje ako ne i bezobzirno čišćenje čitave prostorije, predmnijevao sam da je i ključni uređaj doslovce iznova klesan, počevši od povrata stuba po pojašnjenim tragovima. To se i dokazalo ujedno otkrivajući proizvoljnosti u oblikovanju možebitne replike koja je nedavno poslužila crtanju rekonstrukcije s malo zajamčenih izvornih čimbenika.⁹⁵ Stoga bi ipak trebalo arheološki istražiti podnicu crkve, barem se uvjeriti ne nalaze li se pod prvom konzolnom stubom ikakvi nosači zida ili druge neke konstrukcije. Od tla uzdignuti krakovi stuba, koji se viseći poput slova V račvaju prema dvjema “košarama”, naime, nužno su morali imati stalan pristup kakav im je mogao osigurati nadasve *podij pregrade lade*, svojevrsni *balatorij* na koji se dosjetljivo načinjena propovjedaonica lakše nadovezivala. Takvi bi nalazi zapravo potvrdili izvrsnost arhitek-

⁹⁵ Vidi: I s t i, Sviluppo architettonico del complesso francescano a Pola. Hortus Artium Medievalium 7/2001, str. 77 - 99. U očito novoizrađenim nacrtima pretpostavljenog izgleda “tramezza-pontile” sred crkve preslobodno se barata nizom elemenata o kojima pisac ne daje podataka niti ukazuje na pouzdane tragove. Prema iskustvu s drugih građevina čini mi se neproučena mogućnost otkrivanja uobičajene komunikacije s balatorijem iz samostana, a prihvatljiva solucija predviđanja njegove izrade od lakše građe prema nacrtu koji prenosim. Svejedno smatram vrlo uvjerljivim spoj mosta sa zidnim stubama i pojašnjenje njihova odnosa prema podiju, kao i dataciju cjelovitog ostvarenja u 13. stoljeće.

tonsko-prostorne cjeline s kraja 13. st., inače paradigmatične za poznavanje samostanskih crkava pod nebom istočnog Jadrana. Sljedno takvom značenju ostvarenja i sačuvanu propovjedaonicu vidimo kao ostatak i dokaz visoke pregrade koja upućuje i na druge spomeničke moguće postave.

Jedno od njih smo predočili u franjevačkoj crkvi Hvara najznačajnijoj po potpunosti tovrstnih poluliturgijskih uređaja, gdje se i propovjedaonica sačuvala izdvojena od pregrade, u njezinoj visini pomaknuta k zapadu do sredine dijela južnog zida koji zatvara prednju prostoriju crkve. Strši iz zida na kamenim konzolama a kockastog je jednostavnog oblika sa zatvorenom ogradom držanom pomoću klesanih ugaonih stubaca. Bitno je da se tom jednostavnom *pulpitu* kao i *balatoriju* pristupa s terase klaustera kroz vratašca istovjetnog oblika, što im odaje usporedni nastanak omogućavajući zajedničko tumačenje u sklopu jedinstvene zamisli. Naime, uz lako čitljivi odnos tih činitelja, posve je jasna pripadnost propovjedaonice prednjem dijelu, prizemno još uvećanom za površinu bočne lađe sa sjevera, što i njoj samoj uvećava učinkovitost jer je omogućavalo nazočnost većeg broja slušatelja. Temeljem toga možemo pretpostaviti slična rješenja u Poreču, Krku i Cresu,⁹⁶ te Zadru i Dubrovniku kao i drugdje određujući prednji dio samostanskih crkava namijenjenim navlastito propovjednim sadržajima.

Takvo rješenje predočuje još jedna iznimno sačuvana propovjedaonica nisko položena na sjevernom zidu lađe u dubrovačkoj crkvi Sv. Dominika, koju pripisujemo Petru Martinovom iz Milana. Bez detaljnijih određenja dosad se navodila u prikazima mjesnog kiparstva, jer je čitava skulptirana u gotičko-renesansnom slogu noseći na ogradi poredane reljefe glavnih svetaca iz reda propovjednika.⁹⁷ Uistinu se doimajući samostalnim djelom, međutim, ona ne omogućava povezivanja s podatkom o premještanju kora opskrbljenog i drugim uređajima prema oltaru već sredinom 15. stoljeća.⁹⁸ Nalazeći se točno sučelice južnim vratima crkve za koja se drži da dugo bijahu i jedina, zapravo je učinila posve neizvjesnim stanje koje je iznio spomenuti torinski nacrt predočujući podjelu lađe i ove samostanske crkve

⁹⁶ Premda im nema uočljiva traga, istaknuti valja kako za preciziranje podataka o sveukupnom unutrašnjem uređenju svetišta nisu obavljena sistematska istraživanja njihovih zidnih oplata, što preostaje kao trajni zadatak kojemu ovdašnja razmatranja dosadašnjih problema ili zabluda utiru put. Vrijedi k tome opća opaska da bi uz ispravnije uočavanje tih i ostalih elemenata oko crkvenih pregrada u mnogim slučajevima bila ispravnije provedena i njihova obnova, kakvima se sve češće poseže u naše doba temeljem iskrivljenih mišljenja o "prostornoj čistoći propovjedničkih crkava"!

⁹⁷ C. F i s k o v i ć, Građevinski sklop crkve i samostana sv. Dominika u Dubrovniku. Zagreb 1975, str. 13. Budući da se reljefno oblikovanih više svetaca nalazi u medaljonima na zaglavnicima kamenovih svodova klaustera, upadljiva je ta množina figuralnih predstava svetih propovjednika s kojima usporedno u gradu nastajući franjevački samostan sa svojim umjetničkim izvedenicama zamjetno oskudijeva, što najbolje dokazuje koju su svoju ulogu "fratri bijeli" naglašavali u gradu.

⁹⁸ Očitavanje kontinuiranih nastojanja za svršishodnošću i dojmljivošću monumentalnog svetišta moglo bi pomoći razumijevanju uključenosti znamenitog Raspela Paola Veneziana kao jednog od monumentalnijih na Sredozemlju, problem čitanja kojeg ne smatram zaključenim: I. F i s k o v i ć, Dubrovačko slikarstvo i društveni okviri njegova razvoja u XIV st. PPUĐ 23 / 1983, str. 100 i 117. U krajnjem slučaju, naime, ne isključujem mogućnost da je ono bilo u sastavu neke drvene trećentističke konstrukcije pregrade prije negoli je podignuto u trijumfalni luk apside.

unutar zidina grada Dubrovnika.⁹⁹ Sučeljavanjem tih spoznaja smijemo nagađati da je propovjedaonica nastala tek nakon pomicanja starijeg kora s najvjerojatnije drvenim balatorijem za orgulje, ali postupnost slaganja tih članova ne razrješava pitanja o uređenju unutrašnjosti čitave građevine koja je zidanu pregradu lađe pouzdano imala do kraja 17. stoljeća.

Dubrovnik, Maravićeve arkadne niše u crkvi sv. Dominika

Koristeći dosad iznesene spoznaje o običajima uređenja samostanskih crkava kao i uvid u stanja tog prestižnog svetišta, naglasak najposlije stavljam na arkadne monumentalne niše pod školjkama kićenih lisnatih rubova, omeđene četvrtastim nosačima prekrivenim gusto ornamentiranim reljefima. Nastanak im je razriješio arhivski zapis iz 1538/9. godine s narudžbom priora samostana kiparu Ludoviku Maraviću za izradu *tribus capellas*.¹⁰⁰ O tom majstoru inače se nije puno znalo, pa je temeljem ovog djela bez uočenih analogija općenito vrednovan kao kasni izboj u južnoj Hrvatskoj usađenog mješovitog gotičko-renesansnog

⁹⁹ Usp. S. K r a s i ć, Djela likovne umjetnosti u Dominikanskom samostanu u Dubrovniku u XV i XVI st. Dubrovnik IX / 2 - 3 - 1998, str. 250-252.

¹⁰⁰ C. F i s k o v i ć, Maravićeve arkadne niše u Dubrovniku. PPUD 10 / 1956, str. 179-190 - s navodima i o izvorima koji svjedoče povijest premještanja niša bez osvrta na moguće izvorno stanje.

stila.¹⁰¹ Ujedno je uočena umješnost kojom uz jasnu morfološku suglasnost uspostavlja ravnotežu s parom sačuvanih manjih oltarnih kapela što ih je Luka Paskojev tri godine prije bio izradio u apsidalnome dijelu.¹⁰² Raskošnosti je pak klesanog ornamenta Maravićevih kapela istaknuta prožetost pomalo hirovitim ukusom manirističkih nadahnuća, ali se nije doticalo pitanje o pravoj svrsi čitave im konstrukcije. Zanimarivalo se da im je tek zahvatom s kraja 19. stoljeća određen neubičajeni smještaj na unutrašnjoj stijenci zapadnog pročelja, a očitavanju izvorne svrhe nije pomogla ni spoznaja da ista konstrukcija svojedobno posve neobično bijaše prislonjena uz zapadnu polovicu sjevernog crkvenog zida.¹⁰³ To se pokušalo tumačiti traženjem ravnoteže s dvoetažnom galerijom koja je postojala na suprotnom, južnom zidu crkve namijenjena dubrovačkim plemkinjama pri odvijanju crkvenih slavija,¹⁰⁴ ali nije otklonjena nedoumica oko raskošne obrade cjeline koja odudara od ukupnog oblika predimenzionirane i izgleda razgoljene crkve. Svejedno, u njoj kao i ostalima pod drvenim krovijem je bitna jasnoća ukupnog doživljaja prostora.

Uza svo uviđanje navedenih stanja, Maravićevu djelu zapravo nije protumačen puni sadržaj što ga odgonetavam posredstvom torinskih nacrti predpotresnog Dubrovnika.¹⁰⁵ S obzirom, naime, da se cjelovitoj svojom konstrukcijom tri povezane niše točno uklapaju u širinu glavne crkvene dvorane, ali na položaju kojem njihova plastička izražajnost očito ne pripada, uključujem ih u

¹⁰¹ Tako ih je vrednovao već Lj. K a r a m a n, Umjetnost u Dalmaciji XV - XVI vijek. Zagreb 1932, str. 99 - datiravši ih u kraj XV st. K tome naglašavam da je termin "gotičko-renesansni stil" upitan kako ovdje tako i općenito jer sadrži teorijski teško objašnjivu i u znanosti gotovo neprihvatljivu podvojenost izražajnih kategorija likovne povijesti.

¹⁰² Prema podacima koje je objavio C. F i s k o v i ć, Naši graditelji i kipari... n. dj. 1947, str. 116.; Vidi i u PPUD 10 / 1956, str. 186-187.; Ukupno uređenje ove crkve zaslužuje detaljniji osvrt pa ću tome namijeniti posebni članak.

¹⁰³ Bilježi to T. G. J a c k s o n, Dalmatia, the Quarnero and Istria - II / 1887, str. 99. - izričito navevši da je iz pričanja doznao kako su pritom uništeni donji navodno ljepši dijelovi niša, što je moguća naznaka njihovih oltarnih sadržaja.

¹⁰⁴ Pažnju je na to već bio obratio R. E i t e l b e r g e r, Die Mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien 1884, str. 333.- a pitanje o istome piše H. F o l n e s i c s, Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhundert in Dalmatien. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentral-Kommission für Denkmalpflege I-IV. Wien 1914, str. 123. Uistinu se na sučelnome zidu ispod žbuke naziru lukovi koji odgovaraju onima u dvokatnom hodniku prema crkvi Sv. Sebastijana iz 15. st. s južne strane, između njezina zida i velike crkve Sv. Dominika, te je takva konstrukcija posve moguća ali nije u naše doba istražena.

¹⁰⁵ Vidi djelo navedeno u bilj. 26. Međutim se po tlorisu same crkve Sv. Dominika ne izvlači uvjerljivih spoznaja. Osim što prilično neumješno prenosi stanje začelja crtano s tri apsida umjesto s jednom posve karakterističnom, ne daje nam jasnih uputa o proporcijama dijelova. Crkva je prikazana više nego dvaput duža od one Sv. Frane na drugom kraju grada, a pregrada na njezinoj sredini je upisana kao znatno manja. Posebno se ipak čini važno ucertavanje dvaju bočnih ulaza s juga, jer nam daje znati da je prolaz kroz hodnik do crkvice Sv. Sebastijana uistinu mogao zamjenjivati glavna pročelna vrata koja se po drugim izvorima objašnjavaju neobično kasno otvorena.

problematiku otkrivanja pregrade crkvene lađe.¹⁰⁶ Zapravo, prema uzoru triju niša koje je Juraj Dalmatinac sredinom 15. stoljeća radio zadarskim franjevcima, držim ih prikladnim vidjeti kao negdašnju pregradu predimenzioniranog dominikanskog svetišta. Takvo uvjerenje potiče davni navod *tria sacella*,¹⁰⁷ posvećenih u prednjem dijelu lađe ... *Christo Cruci affixo, alterum Archangelo Michaeli, tertium Divo Martyri Petro dicatum*, nedvojbeno ih otkrivajući kao mjesta vršenja liturgije za vjernike uobičajeno okupljene sprijeda oko glavnog ulaza. Bitno je, dakako, i to što su - prema istom izvorniku - uz iznimno veliku cijenu od 917 perpera ostvarena po zamisli generalnog vikara dubrovačke kongregacije koji, rodом iz vlasteoske obitelji Sorkočevića, zasigurno bijaše upućen u pitanja liturgije kao i onodobne umjetnosti na dostojnoj razini. U tom smislu njegova je naredžba pospješila već prije zacrtanu tipologiju razvoja složene opreme svetišta.

Nedvojbeno je Maravićevo ostvarenje tvorilo pozadinu u liturgijskim spisima inače općenavodnim "oltarima za narod", odnosno prednju ogradu k apsidi povučenom prostoru za zbornu ili konventualnu misu koju su dnevno slavile duhovne zajednice s obvezom službi u koru, pa je uživala veliko štovanje i kod dominikanaca.¹⁰⁸ Ulogu "vanjskih" pak oltara, koje pratimo iz drugih već spominjanih primjera u oštirci ondašnje duhovnosti, dobro naznačuje središnja postava Raspela s kojim su baratala sva vremena namećući ga poput zaštitnog znaka pred oči vjernika pri prvom susretu sa svetištem.¹⁰⁹ K tome izbor naslovnika dvaju oltara u pobočnim apsidiolama dokazuje preplitanja drevnih kršćanskih tradicija i posebnih prohtjeva reda kojem svetište pripada. S jedne strane tu se oživljava kult sv. Mihovila sa sjećanjem na običaje iz srednjeg vijeka, kad ga se slijedom uloge koju mu pridavahu pri povezivanju zemlje s nebom slavilo u predvorjima crkava sa svojstvima zasebnih svetišta. Nadalje takvu izdvojenost prednjeg prostora podupire oltar sv. Petra mučenika, općenito drugog po važnosti dominikanskog nebesnika, kojemu već jedan bijaše posvećen dublje u unutrašnjosti lađe.¹¹⁰ Budući da bi ponavljanje mjesta obreda ikojeg sveca pod istim krovom bilo mimo svih crkvenih pravila, uistinu se otkriva sustav dvaju svetišta to zanimljiviji što ga u zoni slavljenja mise, na pregradi u sredini lađe kao i u njenom apsidalnom završetku, zaključuju po tri oltara u slikovitoj postavi.

¹⁰⁶ Nesumnjivo se u toj postavi uza zid monumentalno ostvarenje uopće ne doživljava dok mu se ulaskom u građevinu okreće leđa, te ostaje krajnje neizvjesno s kojom svrhom bi ga itko onako skupog naručivao ili radio za prvo ili drugo nedovoljno dostojno mjesto. Tek ako se shvati da pripada sadržajima koji neminovno bijahu okrenuti ulazu u crkvu sa zapada očekujući ulaz vjernika iz grada, moguće mu je s većom sigurnošću dokučiti prvobitnu nakanu pa razumjeti i oblikovnu vrsnoću. O svemu tome uz podrobnije razjašnjenje položaja pisat ću posebno.

¹⁰⁷ Usp : S. M. C e r v a , Monumenta congregationis Sancti Dominici de Ragusio ordinis fratrum praedicatorum. Ragusij 1733. str. 140.

¹⁰⁸ O tipovima oltara i misnog slavlja od važnosti za navode vidi A. A d a m , n. dj. str. 176 i dr.

¹⁰⁹ Za snaženje kulta Križa u južnom gradu tijekom cinquecenta: I. F i s k o v i ć , Beltrand Gallicus u Dubrovniku - sudionik posvećenja grada oko 1520. g. Peristil 37 / 1994.

¹¹⁰ Prema S. K r a s i ć , 1998. str. 238.- vidi u Bibliotheca Ragusina I. Zagreb 1975, str. 211.

Maravićeva razvijena plastička kulisa u dominikanskoj crkvi na istočnom

kraju Dubrovnika, dakle, s obzirom na ikonografski program daje nam pravo u cjelini vidjeti jednu od osebujnijih inačica teme koju razlažemo. Spoznavanje smisla i vrsnoća toga djela bezuvjetno pomaže shvatiti oblik one kamenoplastičke pregrade koju je Juraj Matijev Dalmatinac svojedobno u drugim uvjetima bio izradio zadarskim franjevcima s tri obredna mjesta, pojedinačno oblikovana poput kapela omeđenih stupovima a natkrivenih polukalotama. Zasigurno su praznini velike lađe davale svečani dojam, obogaćivale ukupnu sceneriju prostora, pa imale i sukladnu ulogu u veličanju slavljenja mise premda na zidu koji zatvaraše barem postrane apsidirole nije morao biti most za orgulje. Tamo se taj izriječom i ne spominje, te je svrha cjeline bila poglavito estetsko-obredna kao što se objavljuje i u dubrovačkih dominikanaca gdje složena cjelina nadilazi zahtjeve tako jednostavnih korištenja. U tom smislu ova pregrada, zacijelo prateći umjetničke težnje i dosege svojeg doba kao i iskustva sredine koja ju je podigla, biva važna koliko radi održavanja određenog tipa pregrade lađa samostanskih crkava, toliko i zbog očitovanja njihova morfološkog unapređivanja.

Dvorana najjednostavnije zidane ali prevelike lađe dubrovačkih dominikanaca je bezuvjetno iziskivala napor oko likovno-plastičkih uravnoteživanja svojih sadržajnih činitelja. Stoga se i srećom sačuvano Maravićevo djelo iz druge četvrtine 16. stoljeća procjenjuje odnosom na razradu malo starijih oltarnih kapela u velikoj istočnoj apsidi, kojima je sukladno sadržajem a i oblikom vrlo nalik.¹¹¹ Osim što od njih preuzima osnovne motive kamenoklesarske raščlambe izražavajući virtuoznost majstora, dokazuje estetska pretjerivanja kojemu razdoblje manirističkog stila bijaše više nego sklono. No u podlozi zamisli tako sročnog prezbiterija ostaje vjerski zanos rođen iz duhovnih kriza Cinquecenta, te je sve urodilo rijetko viđenom teatralizacijom, nametnuvši i razumljivi dijalog dviju oltarnih kulisa kao najizražajnijih čimbenika u ikonografiji sakralnog prostora. Bitno se njihovim udvostručivanjem stvorio prikladni okvir za obrede moćne zajednice redovnika koji "slaveći Boga stoje pred Božjim prijestoljem u ime Majke Crkve",¹¹² dok na prednjoj strani uspostavljaju dodir s pukom kojem su u rečenom položaju prijenosnici svih vjerskih potreba. Cjelovitim pak rješenjem tih sadržaja uz neophodno naglašavanje u crkvi ključnog molitvenog prostora, pročelje se kornog odjeljenja idejno i vizualno podudaralo s glavnim obrednim žarištem u glavnoj apsidi. U tom kontekstu posve se i uvida kako je pregrada lađe ovdje kao i u mnogim samostanskim crkvama na hrvatskoj obali postala te opstala zasebno vrijednom oblikovnom temom, zapravo funkcionalno danom a umjetnički krajnje izazovnom motivacijom njihova unutrašnjeg uređenja.

¹¹¹ O njima također C. F i s k o v i ć, n. dj. bilj. 102-104, upozoravajući na jedinstvenost oblika i rješenja na tragu izraza iz prijelaznog doba između gotike i renesanse. Ogleđom rješenja nadalje postaje jasna kompozicija onog također skupog "pontea" u crkvi sv. Frane u Zadru s ugovorno navedenim stupovima s bazama i kapitelima, vijencima itd., što su po Jurjevoj zamisli drugi put rukom istoga klesara A. Alešija ostvareni 1452. g. u Ankoni na pročelju Trgovačke lode, te oblik donekle spada u običaje tog umjetnički plodnog razdoblja.

¹¹² Prema A. A d a m, n. dj. iz izvornih liturgijskih spisa o oblicima molitvi - str. 265-267.

SUGLI INTERNI DELLE CHIESE CONVENTUALI
LUNGO LA COSTA ORIENTALE DELL'ADRIATICO

Igor Fisković

Prendendo in esame le chiese dell'ordine francescano e domenicano sulla costa orientale dell'Adriatico, l'autore presenta diverse prove dell'esistenza di pareti divisorie o ponti (tramezzi) alla metà della navata longitudinale. Ne commenta il modello tipologico relativamente alla chiesa della Madonna della Misericordia a Lesina (Hvar), dove la tribuna si è conservata integralmente, ed è datata con sicurezza 1478 in base a documenti. Fondandosi su fonti archivistiche riscontra simili tramezzi, sebbene morfologicamente più complessi, nelle chiese zaratine d'epoca gotica di S. Platone e di S. Francesco. Li riconosce anche a Ragusa (Dubrovnik) sui disegni della città anteriori al grande terremoto e accerta la frequenza del fenomeno sugli edifici tardomedioevali. Facendo riferimento a quanto esposto visita numerose chiese legate ai conventi degli ordini mendicanti in Dalmazia e in Istria e ritrova varie tracce della presenza originaria di questo elemento. In realtà sviluppa una metodologia di riconoscimento basata sul sistema geometrico della pianta e sulla distribuzione delle aperture che sarebbe difficile giustificare senza il collegamento al ponte alla metà della navata. A ciò aggiunge tutte le funzioni del ponte su cui di solito si collocava l'organo, e a cui erano collegati il pulpito e il coro come tramandano le fonti scritte. Si deve anche ricordare che non tutti gli tramezzi erano in pietra, si può infatti dimostrare anche l'esistenza di tale pareti divisorie in legno, e proprio dal materiale di costruzione dipendeva il loro aspetto. Senza addentrarsi in ricostruzioni troppo impegnative, spiega il significato delle tribune nella vita degli ordini religiosi che se ne servivano, e la loro influenza sulla spazialità delle grandi chiese o sul carattere del loro arredo. In particolare, per una loro lettura il più completa possibile, cerca supporto nell'iconografia dei luoghi di culto. Corregge, inoltre, anche delle inesattezze terminologiche concludendo che sono ingiustificate le denominazioni di queste chiese in lingua croata e insistendo sulla denominazione unitaria di "chiese conventuali". Infine risolve anche l'enigma della funzione della monumentale composizione triplice in pietra, nella chiesa di S. Domenico a Dubrovnik, opera di L. Maravić del 1538, attribuendola alla composizione di un simile tramezzo come si può intuire da documenti finora trascurati.